

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Н. А. Печеніна
підпис прізвище, ініціали
« _____ » _____ 20__ р.

Реєстраційний № _____

« _____ » _____ 20__ р.

НАЦИСТСЬКА ПРОПАГАНДА НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ СХІДНОЇ
ЄВРОПИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(НА ПРИКЛАДІ РАЙХСКОМІСАРІАТУ УКРАЇНА)

Кваліфікаційна робота студента

групи ШМ-16

ступінь вищої освіти: магістр

спеціальності 014.13. Середня освіта (історія)

Вчорашньої Єлизавети Василівни

Керівник канд. істор. наук, доцент

Яшин Вадим Олександрович

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Вчорашня Єлизавета Василівна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав(ла) і не одержував(ла) недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело. Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений(а). Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Єлизавета Вчорашня

Зміст

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ПРОБЛЕМИ	7
1.1. Історіографія дослідження	7
1.2. Джерельна база.....	13
1.3. Теоретико-методологічна база роботи.	18
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОПАГАНДИСТСЬКОГО АПАРАТУ ТРЕТЬОГО РАЙХУ В НІМЕЧЧИНІ ТА НА ОКУПОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ	24
2.1. Головний пропагандистський апарат Третього Райху та організація пропаганди на окупованих українських територіях.....	24
2.2. Діяльність спеціального Східного відділу «VINETA», його функції. ..	35
2.3. Вустравська школа агентів-пропагандистів.....	40
РОЗДІЛ 3. ФОРМИ, МЕТОДИ І ЗМІСТ ПРОПАГАНДИ	50
3.1. Періодична преса, як основний засіб німецької агітаційно- пропагандистської діяльності в Україні.	50
3.2. Плакатна графіка, як один з основних засобів агітаційно- пропагандистської діяльності.	56
ВИСНОВКИ.....	66
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	71
ДОДАТКИ.....	82

ВСТУП

Актуальність. Друга світова війна є однією з найважливіших подій ХХ століття, її наслідки і результати, що виходили з діяльності двох протиборчих держав - нацистської Німеччини і Радянського Союзу - мають вплив і на сучасні Східноєвропейські держави, зокрема на Україну.

Саме в часи Другої світової війни між Німеччиною і СРСР була в повній мірі розпочата експлуатація потенціалу пропагандистського апарату кожної з цих держав. Саме пропагандистська система нацистської Німеччини, її вплив і діяльність на окупованих територіях Східної Європи загалом, а України зокрема, опинилася в центрі уваги цього дослідження.

Пропаганда не є явищем сталим, вона всеосяжна, адже має змогу існувати у будь-якій сфері людської життєдіяльності, звучати з будь-якого засобу, який має звучно-відтворювальну можливість, будь-яка людина може стати переносником пропагандистських ідей та поглядів, що робить це явище надзвичайно небезпечним. Існують держави, в яких люди поколіннями живуть вбираючи в себе пропаганду, яку декларує правляча верхівка. Яскравими приклади таких держав є все ж таки ті самі Німеччина, під час правління Адольфа Гітлера і Радянський Союз від свого зародження до розпаду у 1991 році. Пропаганда розвивається і еволюціонує.

Під час дослідження суті пропаганди, яку створювала і використовувала нацистська Німеччина, а потім застосовувала набутий досвід проти цивільного і військового населення окупованих територій Східної Європи і, зокрема, України, був опрацьований великий масив наукової літератури, як вітчизняної, так і зарубіжної, включаючи німецьку, а також були скурпульозно дослідженні джерела, що стосуються цієї епохи і теми, і саме тому, тема даної кваліфікаційної роботи є актуальною для дослідження.

Мета дослідження. Метою роботи є дослідження організації, структури, засобів, змісту та спрямованості нацистської пропаганди, що діяла на теренах Східної Європи, зокрема, в Райхскомісаріаті «Україна».

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати наукову літературу з теми, ослідити та опрацювати джерельну базу дослідження та розкрити теоретико-методологічну базу роботи;
2. Дослідити організацію пропагандистського апарату Третього Райху в Німеччині, Східній Європі та на окупованих українських територіях.
3. Дослідити зміст та напрями діяльності окремих установ та структур пропагандистського апарату Райху на досліджуваних територіях, їхні функції, кадровий склад та роль в нацистській пропагандистській системі, зокрема спеціального Східного відділу «VINETA» та шкіл агентів-пропагандистів.
4. Дослідити нацистську пропаганду на прикладі підкупаційної періодичної преси та плакатної графіки, визначити їхню пропагандистську спрямованість, зміст та особливості.

Об'єкт дослідження кваліфікаційної роботи визначений як історія Другої світової війни.

Предметом дослідження є організація нацистської пропаганди на окупованих територіях Східної Європи, розглянута на прикладі Райхскомісаріату «Україна».

Хронологічні рамки дослідження: вересень 1941 – квітень 1944 рр., що співпадає із часом існування РК Україна.

Географічні межі дослідження в цілому співпадають із межами РКУ та включають територію сучасних українських областей, таких як: Рівненська, Волинська, Кам'янець-Подільська, Житомирська, Вінницька, Київська, Полтавська, Миколаївська, Кіровоградська, Херсонська, Запорізька та Дніпропетровська.

Апробація. Публікації. За матеріалами цієї роботи було опубліковано такі статті:

Підокупаційна преса як засіб нацистської пропаганди на території України (1941-1944 рр.). Шляхами Кліо : студентський науковий альманах / За ред. Н. Печеніна, В. Яшин. Кривий Ріг. 2021. Число друге. С. 19-25. URL: <https://u.to/AsPJGw>.

Наукова новизна дослідження полягає в дослідженні діяльності спеціального пропагандистського відділу «VINETA», в ході якого з'ясовано, що даний відділ діяв під час нацистської окупації на території України, виконував агітаційно-пропагандистську роботу на благо Третього Райху, використовуючи у свої діяльності громадян Радянського Союзу.

Також наукова новизна дослідження полягає в дослідженні діяльності Вустравської школи, яка готувала агентів-пропагандистів з числа військовополонених громадян СРСР; організацію цієї школи, її структуру, методи роботи, діяльність та результати її діяльності.

Практичне значення кваліфікаційної роботи. Матеріали кваліфікаційної роботи можна використати при підготовці до семінарів здобувачами вищої освіти, уроків з всесвітньої історії та історії України молодими вчителям, у виховному процесі в школі.

Структура дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія дослідження.

Наукову літературу, яка відноситься до даної теми дослідження умовно можна поділити на декілька груп, а саме: зарубіжна, радянська та сучасна українська.

Англійський дослідник Девід Велч написав працю під назвою «The Third Reich: Politics and Propaganda» [82], що була опублікована у 1993 році. Науковець описує як саме нацисти прийшли до влади і закріпилися там, це явище він називає «перемогою мас». Дослідник стверджує, що партія нацистів у 1933 році була надзвичайно привабливою для більшості населення Німеччини того часу, він зазначає, що німецьке населення охоче підтримувало нацистський режим, і особливо його расистську політику. Девід Велч робить акцент на тому, що саме пропаганда посприяла цьому. Велика увага приділяється персоні Йозефа Гьоббеля та його внеску у створенні цієї машини пропаганди та участь у ній. В даній праці описуються засоби пропаганди, якими послуговувалися нацисти як у Німеччині, так і на окупованих територіях, ці механізми найдетальніше описані в книзі. Цікавим є підхід англійського вченого до хронологічного викладу еволюційного зростання пропагандистського апарату спочатку у Німеччині з 1933 – по 1939 роки (цей період Д. Велч називає «мирним часом»), а згодом, як саме це розповсюдилося і працювало на територіях з якими Третій Райх вів війну. Щодо антисемітської пропаганди, то Велч стверджує, що вона породила не стільки ненависть, скільки апатію та байдужість. У результаті науковець робить висновок, що широке визнання Німеччиною нацистського режиму базувалося як на примусі, так і на добровільному залученні всіх учасників тогочасного німецького суспільства.

Німецький історик Клаус Вашик досліджує плакати, що створювались у Третньому Райху, та з його ініціативи, як засоби пропаганди на окупованих

територіях. Він має праці, які стосуються плакатної графіки, як нацистської Німеччини так і СРСР, її створення та вплив на місцеве населення та населення окупованих територій з 30-х – по 50-ті рр. ХХ ст [4].

Серед зарубіжних дослідників, які працюють над темою нацистської пропаганди у період Другої світової війни потрібно звернути увагу на російського науковця А. О कोरोкова та його працю «Особый фронт: немецкая пропаганда на восточном фронте в годы Второй мировой войны» [41]. В цій книзі автор досліджує різні аспекти організації та ведення нацистами пропаганди на окупованих територіях СРСР. Зокрема, історик подає короткі відомості про спецвідділ «VİNETA», короткий довідковий опис спеціальних шкіл підготовки агентів-пропагандистів, які існували в Німеччині під час війни.

Дана праця сповнена суб'єктивністю, автор часто подає власну думку за щось єдино вірне, часто критично оцінює дії людей того часу з точки зору сучасної людини, що є неправильним, дає прості відповіді на неоднозначні питання. Наприклад, А. О कोरोков не приховує свого негативного відношення до колабораціоністів: «Не вдаваясь в детали правового аспекта этой темы, все же напомним, что независимо от каких-либо мотивировок нарушение воинской присяги и переход на сторону врага расценивалось как самое серьезное преступление — предательство» [42; с. 122]. Історик не бере до уваги обставини, які могли б стати причиною цьому явищу, маніпулює фактами та інколи пише відверту брехню.

Наступна праця, яка заслуговує на увагу є книга англійського історика Роберта Е. Герцштейна під назвою «Війна, в якій переміг Гітлер» [8]. В даній праці акцент робиться на тій пропаганді, яка здійснювалась по відношенню до населення Німеччини. Зокрема автор описує ті засоби, за допомогою яких керівники Третього Райху досягали своєї мети, а саме через радіо, газети, плакати, кінематограф і т.д. Роберт Е. Герцштейн наголошує на тому, що пропаганді в Німеччині піддавались всі починаючи від місцевого цивільного населення і закінчуючи партією та верховним правлінням Третього Райху.

Частина перша має назву: «Йозеф Гьоббельс: політика пропаганди і віри». Варто зазначити, що автор приділяє багато уваги персоні Йозефа Гьоббельса стверджуючи, що це була людина надзвичайного розуму і таланту проте така, що присягнула всіма своїми достоїнствами злу.

Наступною працею, що варта уваги можна вважати книгу німецького історика Норберта Мюллера під назвою «Вермахт и оккупация (1941-1944). О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории» [80]. Дана праця є досить інформативною та розповідає про особливості окупації території Радянського Союзу нацистськими військами, про активну роль вермахту у масовому знищенні радянських громадян і, зокрема, євреїв (як тих же радянських громадян).

Огляд праць присвячених окупаційному режиму на території України, а також тій пропаганді, що здійснювалась нацистами на цих територіях змушує констатувати, що як такого, наукового доробку радянських часів присвяченого цій темі не існує. Доводиться визнати, що дана тема в ті часи не набула достатньої популярності аби бути дослідженою в достатній мірі. І це дивно, адже пропаганда була ледь не найважливішим інструментом встановлення тоталітарного панування, саме тому історики сучасності, як вітчизняні, так і зарубіжні, звертаються до неї як до предмету дослідження.

В СРСР ці дослідження носили ідеологічно-упереджений характер, оскільки викликали небажані для влади асоціації. Проте, не зважаючи ні на що, все ж таки є декілька праць, які є надзвичайно ґрунтовними і в достатній мірі висвітлюють проблему здійснюваної нацистами пропаганди, як на території Радянського Союзу загалом, так і на території України зокрема, у період з 1941 – по 1944 роки.

Однією з головних радянських праць, що стосуються нацистської окупаційної пропаганди є двотомна наукова праця В. Дашичева, що вийшла в 1973 році і, з-поміж інших, відрізнялася широким застосуванням наукових методик, значним емпіричним матеріалом, що був опрацьований та узагальнений у дві ґрунтовні праці. В. Дашичев написав «Банкротство

стратегии германского фашизма. Исторические очерки, документы и материалы» на основі німецьких архівних джерел і наукового доробку зарубіжних дослідників [11; 12]. Основною думкою праці є теза автора про продуманість, масштабність і структурність нацистської пропаганди. Вчений наголошує на психологічній підготовці війни проти країн антигітлерівської коаліції.

Ще однією з важливих праць радянського періоду, яка досить ґрунтовно висвітлює проблему організації та функціонування нацистської пропаганди на окупованих радянських територіях є монографія Ю.Я. Орлова під назвою «Крах немецко-фашистской пропаганды в период войны против СССР» [42]. Ця праця була видана у 1985 році і вийшла в світ під редакцією Я.Н. Засурського. Ця книга є важливою тому, що в ній автор з різних боків підходить до висвітлення нацистської пропаганди, її суті та функціонування на окупованих територіях. Окрему увагу Ю.Я. Орлов приділяє саме журналістиці, він на прикладах демонструє, як журналістика може дезінформувати, брехати і як саме ця брехня накопичувалась у Третньому Райху і до чого це все призвело. В цій праці головний акцент робиться на тому, що навіть сьогодні ми на собі відчуваємо вплив того, що створювали окупанти-пропагандисти в роки Другої світової війни. Проте, не зважаючи на позитивні моменти цієї монографії в ній присутні і певні негативні моменти, які заважають чистому сприйняттю інформації. Цією негативною рисою є радянська пропаганда, якою наскрізь пронизана монографія. В книзі присутні невиправдані об'єктивністю оцінки.

Саме у 60-ті – 80-ті роки ХХ ст. у Радянському Союзі відбувається становлення історіографії, що стосується Другої світової війни. Проте основна увага радянських істориків приділялась саме висвітленню ролі Комуністичної партії в організації відсічі армії нацистських окупантів та перемозі СРСР.

Зовсім іншим є стан розробки сучасної української історіографії, формування якої розпочалося після розпаду Радянського Союзу у 1991 році. Для сучасної вітчизняної історіографії характерним є здійснення наукових

досліджень, що базуються на архівних матеріалах та документальних джерелах, переосмислення подій воєнного часу, погляд на історію перемоги над нацизмом під різними кутами, самоаналіз, самокритика, можливість ознайомлюватися з дослідженнями зарубіжних науковців та співпрацювати з останніми, що в значній мірі підвищує наукову цінність даних досліджень.

Одним з перших, хто зачепив тему здійснюваної нацистами пропаганди на території окупованої України був М. Коваль. У своїх історичних працях, що стосуються часів Другої світової війни вчений звертав увагу на антисемітську пропаганду, яку здійснювали окупанти для того, аби виправдати геноцид євреїв України.

Загалом, кількість українських дослідників, які в тій чи іншій мірі займаються розв'язанням історичної проблеми, що стосується нацистської пропаганди на окупованих територіях України є достатньо великою. До числа цих істориків належать: А. Авраменко [1], О. Гончаренко [9], І. Грідіна [10], К. Долгорученко [14; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22], А. Іваненко [26], М. Куницький [30], О. Маєвський [32; 33; 34], М. Михайлюк [36; 37; 38], Л. Перфецький [46], А. Подольський [50], П. Рекотов [52], О. Салата [53; 54; 55; 56; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 63; 64; 65; 66; 67], О. Тішин [68], В. Третьак [70], В. Трофимович [71], Д. Титаренко [69], О. Куцька [71], А. Чайковський [72], Б. Черняков [73], В. Шайкан [75], В. Шайкан [75], О. Яшан [77], В. Яшин [78; 79]. Зокрема, кожен з цих дослідників працює в своїй ніші та досліджує окремі аспекти цієї теми зачіпаючи різні сфери життя населення окупованої України – соціальну, культурну, освітню, політичну, економічну, морально-психологічну, нормативно-правову.

Варто відзначити науковий доробок української дослідниці О. Салати. Зокрема історикиня спеціалізується на дослідженнях з історії інформаційних війн і займається дослідженням теми німецької пропаганди на території окупованої України. Дослідниця проводить розвідки, що стосуються цієї теми, зокрема про засоби і механізми формування інформаційного простору України в умовах війни, інформаційно-ідеологічну політику німецької окупаційної

адміністрації щодо різних верств і національностей України, проблеми інформаційного протистояння нацистської Німеччини та Радянського Союзу. Окрема частина наукового доробку історикині присвячена дослідженню ролі української інтелігенції в умовах німецько-фашистської окупації, української літературної еліти. О. Салата досліджує пресу, листівки, чутки і визначає їхню роль у формуванні інформаційного простору тогочасної окупованої України [53; 54; 55; 56; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 63; 64; 65; 66; 67].

Історик О. Маєвський досліджує питання створення плакатів Третього Райху, як одного з засобів пропаганди як у Німеччині, так і на територіях окупованих держав (зокрема України). Або ж дослідники Черняков Б. та Яременко В., які спеціалізуються на дослідженнях окупаційної преси Райхскомісаріату Україна [32; 33; 34].

Питання кадрового складу організації «VİNETA» досліджує В. Яшин. Зокрема він показав, що на службу в організацію вербувалися представники інтелектуальної, творчої еліти, художники, письменники, представники української еміграції тощо, а їхнє грошове утримання та інші матеріальні умови були гарними та краще, ніж в середньому по Берліну [78; 79].

Вартими уваги є праці історикині Долгорученко К., яка, зокрема, займається дослідженням спеціального Східного відділу «VİNETA», а також досліджує вплив його агітаційно-пропагандистської діяльності на місцеве населення окупаційної України. Долгорученко К. проводить історичні наукові розвідки в темі існування «VİNETA» та досліджує завдання та методи таємної діяльності цього відділу, його функції, цілі інформаційно-аналітичної розвідувальної діяльності, організацію спеціальної служби. Особливістю досліджень Долгорученко К. є те, що вона постійно звертає увагу на нормативно-правовий аспект даної проблеми, задля чого досліджує юридичні документи Третього Райху. Зокрема, у своїх дослідженнях вона дає загальну характеристику нормативно-правової основи організації та діяльності Східного відділу Міністерства просвіти і пропаганди Райху та його спецвідділу «VİNETA». Особливу увагу Долгорученко К. приділяє

дослідженню впливу нацистської пропаганди на правосвідомість українців в умовах окупації і зазначає, що такий вплив був і мав дуже сильних негативний характер, що спричинило деформацію суспільної правосвідомості, а саме: правові нігілізм, конформізм, інфантилізм, індиферентність, ідеалізм [14; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22].

Отже, проаналізувавши всі вищезазначені наукові праці, можна зробити висновок, що сучасний історіографія питання даної теми є обширною, інформативною та різноплановою. Існування різних точок зору, а також вагомий доробок сучасної української історіографії дає можливість в повній мірі вивчити це питання та зробити об'єктивні висновки, щодо питання пропаганди. Проте невисвітленим залишаються питання організації пропаганди: що саме скеровувалось з Берліну, а що залишалось у владі місцевих органів організації пропагандистської діяльності, як вони співпрацювали, як відбувався контроль за діяльністю. Як звичайні громадяни го союзу, полонені військом Третього Райху потрапляли в систему пропагандистського апарату Німеччини, і чому вони в ній діяли.

1.2. Джерельна база.

Джерела є важливим елементом проведення наукового історичного дослідження, невід'ємною складовою роботи історика над тією чи іншою історичною проблемою. Джерельну базу цієї кваліфікаційної роботи можна умовно поділити на дві основні групи: перша – письмові (періодика та архівні справи), друга – зображальні (плакати).

Письмові джерела, які були використані при написанні даної роботи складають періодичні видання – преса, а саме газети, що випускались у період з 1941 – по 1944 рік на окупованій німецькими військами території України. В перші ж дні окупації українська преса була взята під контроль Третього Райху і, з цього таки часу, декламувала в основному те, що було вигідно нацистській

Німеччині. Саме преса була використана як один із засобів ідеологічно-пропагандистського впливу на населення окупованої України.

Зокрема в цій роботі були досліджені такі газети, як: «Визволена Україна» [1], «Вінницькі вісті» [2], «Голос Волині» [3], «Голос Полтавщини» [4], «Дзвін» (Кривий Ріг) [5], «Дніпрова хвиля» [6], «Дніпропетровська газета» [7], «За краще життя» [8], «Кам'янські вісті» [9], «Нове українське слово» [10], «Наші вісті» [11], «Нова доба» (Бердичів) [12], «Нове життя» (Первомайськ) [13], «Нове життя» (Пологи) [14], «Нове життя» (Старокостянтинів) [15], «Новий час» (Вознесенськ) [16], «Олевські вісті» [17], «Переяславські вісті» [18], «Рідна земля» [19], «Ружинський вісник» [20], «Таращанські вісті» [21], «Український голос» (Проскурів) [22], «Українські новини» [23].

Всі газети, які були використані в цій кваліфікаційній роботі, обиралися залежно від регіону, області чи міста в Україні. Була поставлена ціль – охопити всі області, які входили до складу РК «Україна», прослідкувати відмінності видання газет на заході та на сході, на півночі та на півдні; чим вони відрізнялись між собою, в чому були схожі. Було зроблено висновок, що деякі газети були локалізованими, тобто видавались лише в конкретних містах, таких як Кривий Ріг, Дніпро, Нікополь і т.д., і ці газети орієнтувались виключно на те населення, яке проживало в тому чи іншому місті. Цим пояснюються відмінності: різна мова видань, різна тематика. Проте є в них і спільна риса, а саме те, що всі газети були спрямовані на досягнення однієї цілі – поширення пропаганди серед окупованого нацистами населення.

Українська підкупаційна преса була повністю контрольована нацистами й використовувалася в якості провідного засобу агітаційно-пропагандистської діяльності на окупованій території України. Форми, методи і засоби були диференційовані, залежно від певних прошарків населення, на які були спрямовані. Загальною рисою пропаганди був войовничий, агресивний антисемітизм.

Наступними писемними джерелами, які були використані в цій кваліфікаційній роботі стали особливі архівні справи: перша – матеріали по

школі агентів-пропагандистів, яка розташовувалась у Німеччині, у місті Вустрау [24]; друга – матеріали по діяльності спеціального Східного відділу «VİNETA» [25], що діяв, зокрема, у місті Кривий Ріг.

Дані матеріали є надзвичайно важливими, адже вони дають відповіді на багато невисвітлених питань, а саме: як звичайні громадяни Радянського союзу, полонені військом Третього Райху потрапляли в систему пропагандистського апарату Німеччини, і чому вони в ній діяли? Яким чином відбувався відбір людей (з окупованих територій) серед громадян Радянського Союзу у спецслужби пропаганди Третього Райху, за якими критеріями німці відбирали тих чи інших осіб? Чому після вербування ці люди продовжували діяти в цій системі, чому не намагались з неї вийти? Відповіді саме на ці питання і дають ці дві архівні справи.

Зокрема, архівна справа №14 дає доступ до матеріалів по Вустравській школі агентів-пропагандистів, що були початі у 1949 році, і дають змогу простежити утворення, розвиток і знищення такого явища, як «спеціальна школа агентів-пропагандистів», що створювались у гітлерівській Німеччині задля поширення свого пропагандистського впливу на територію окупованих територій Радянського Союзу, зокрема, окупованої нацистами України.

Ведення справ по Вустравській школі агентів-пропагандистів було зініційовано Комітетом державної безпеки при Раді Міністрів УРСР. Започаткували дану справу у 1949 році, а завершилась вона 26 лютого 1954 року.

Дані матеріали представляють собою набір протоколів-допитів людей, що відносились до учнів школи агентів-пропагандистів у місті Вустрау, на території Німеччини. Зокрема, це були такі особи: Манафов І.А. (№ листів у справі – (1-5), Шевченко С.П. (6-19-37), Богун С.І. (38-39), Волк Ф.М. (40-50), Фостик Н.Г. (81-87), Кузістовий К.А. (88-93). До даної справи додавався пакет з фотографіями.

Основні дані щодо школи агентів-пропагандистів у м. Вустрау стають відомі з протоколу допиту першого підозрюваного Манафова Іскандера

Абдурахмановича, татарина за національністю, громадянина Радянського Союзу, якого арештували через агентурний донос на нього від 29 квітня 1949 року.

З протоколів допитів інших людей (Шевченко С.П., Богун С.І., Волк Ф.М., Фостик Н.Г., Кузітовий К.А.) стають відомими питання про організацію цих шкіл, їхнє розташування, місце в системі пропагандистського апарату в Німеччині, кадровий склад, причини створення шкіл, їхній вплив, взаємозв'язки з Берліном, значення даних закладів та багато інших питань, серед яких: за якими критеріями обирали тих чи інших громадян Радянського Союзу у агенти-пропагандисти, чому їх там навчали і чому вони погоджувались діяти на благо Третього Райху.

Наступною архівною справою, яка була опрацьована у даній кваліфікаційній роботі стали матеріали під назвою «VINETA». Зокрема ці матеріали містять у собі інформацію стосовно розгортання діяльності цього спеціального відділу у місті Кривий Ріг. Дана справа була почата у червні 1947 року, а закінчена у лютому 1954 року.

Дана справа особлива тим, що в ній подається список осіб, які підозрювались у причетності до спеціального відділу «VINETA» і, відповідно, проходили по справі «VINETA». У матеріалах подається детальний опис кожної особи, яка мала відношення до «VINETA», зокрема у місті Кривий Ріг, Дніпропетровської області.

Основний акцент в цьому архівному документі був зроблений на учасниках даного спецвідділу, які були зайняті у театральній сфері міста Кривий Ріг. Документ розкриває зміст роботи криворізьких театралів, як саме вони були пов'язані з пропагандистською діяльністю, кому вони підпорядковувались, що з ними стало після капітуляції німецької армії.

Зокрема, дані архівні матеріали дають чітку відповідь на питання, які завдання ставила «VINETA» перед театрами, які працювали під егідою останньої. Основними завданнями були такі:

I. Вести агітацію серед військовополонених за вступ на службу в німецько-фашистську армію;

II. Обслуговувати регулярні, в тому числі і добровольчі загони німецько-фашистської армії концертами.

Ця архівна справа багата інформацією про конкретних людей, що проживали у місті Кривий Ріг і були завербовані до спеціального пропагандистського відділу Третього Райху «VINETA». Зокрема там міститься інформація про особу на ім'я Швець Іван Никифорович, 1918 року народження, викладача Криворізького Гірнорудного інституту, який звинувачувався у належності до організації українських націоналістів [25].

В даній кваліфікаційній роботі були також використані і зображальні джерела часів Другої світової війни, а саме – плакати, які випускались Німеччиною задля створення агітаційного пропагандистського впливу на населення окупованих територій.

Був здійснений аналіз великої кількості плакатів, їхніх елементів, кольорової гами, найпопулярніших закликів, і в результаті виведений ряд особливостей створення пропагандистських плакатів. Спочатку плакати нацистів були примітивними (зображали євреїв гіперболізовано – чудовиськами з вухами і пазурами, зі стікаючою кров'ю з ікол, для того аби продемонструвати всю бридкість єврея як людини і єврейської нації загалом). Потім вони почали брати приклад з радянських пропагандистів, зображати ідеального Гітлера (на зразок ідеального Сталіна, тільки в Радянському Союзі), враховувати особливості української місцевості, яка була окупована ними, тиснути на традиції, національність та українських ідолів, таких як Т.Г. Шевченко.

Під час роботи з історичними джерелами, які були використані у даній кваліфікаційній роботі використовувались як загальнонаукові методи так і спеціальні історичні методи. При цьому принциповим було дотримання ряду принципів, які забезпечили ширше та більш глибоке розкриття змісту цієї роботи. Всі використані та опрацьовані джерела є надійними, правдивими, та

мають неабияке наукове значення і висвітлюють процес створення та функціонування пропагандистського простору на окупованих українських територіях з 1941 – по 1944 рр. Третім Райхом.

1.3. Теоретико-методологічна база роботи.

Методологічну основу цієї кваліфікаційної роботи склали історичні та традиційні загальнонаукові принципи. Серед основних принципи історизму, об'єктивності, системності, науковості, доступності, всебічності.

Головним принципом наукового історичного дослідження є принцип історизму, який передбачає розгляд всіх історичних фактів, подій та явищ відповідно до конкретних історичних обставин, в їх безпосередньому взаємозв'язку. Основну вимогу, яку ставить перед дослідником цей принцип – це обов'язковий розгляд факту, події чи явища з точки зору часу, в якому цей факт, подія чи явище відбулися.

Оскільки тема пропаганди є достатньо маніпулятивною та неоднозначною, особливого значення набуває принцип об'єктивності. Цей принцип передбачає опору на не спотворені справжні факти, розгляд кожного явища з урахуванням як його позитивних так і негативних оцінок, відмову від особистісного відношення до цієї теми, неупередженість в оцінці інформації, виключення особистих симпатій чи антипатій під час ведення дослідження.

Не менш важливим є принцип науковості, доступності та всебічності, що, відповідно, передбачають: наукову достовірність досліджуваної інформації, її визнання та об'єктивність, відповідність змісту дослідження для розуміння, і всебічне дослідження проблеми, встановлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків предмета дослідження.

На основі вищезазначених принципів у цій кваліфікаційній роботі були використані відповідні методи, які посприяли досягненню наукової мети цього дослідження, а саме: загальнонаукові, спеціально-історичні та конкретно-історичні методи.

Із групи загальнонаукових методів в даному дослідженні широко застосовувалися такі методи, як: аналіз, синтез, аналогія, абстрагування, конкретизація, логічний, які зберігали свою актуальність протягом усього дослідження.

Протягом написання даної кваліфікаційної роботи мною постійно використовувалися спеціально-історичні методи. На етапі евристики широко використовувались джерелознавчі методи, а саме: пошук, відбір, класифікація, формування комплексів джерел, встановлення їх об'єктивної цінності. Під час опрацювання доступних джерел використовувався герменевтичний аналіз. Під час опрацювання наукової дослідницької літератури широко застосовувався історіографічний метод.

Важливу роль під час написання кваліфікаційної роботи відіграли конкретно-історичні методи, а саме: історико-порівняльний (під час співставлення між собою плакатів СРСР та Третього Райху, як одного з основних засобів пропаганди на окупованих українських територіях); історико-типологічний метод, що був використаний під час роботи з періодичною пресою (метод передбачає вивчення історичного періоду, у якому були створені ті чи інші публікації, аналіз видань, динаміку їх створення та існування); кількісний метод, що був застосований під час роботи з періодичним джерелом, конкретно – метод контент-аналізу (аналіз змісту тексту, його структуру, частоту згадки тієї чи іншої одиниці тексту).

Отже, я вважаю, що використання різних груп методів, а саме: загальнонаукових, спеціально-історичних, конкретно-історичних та інших міждисциплінарних, дозволили в повній мірі досягти поставленої мети та в максимальному обсязі дослідити основне питання даної кваліфікаційної роботи, а також сповна виконати поставлені дослідницькі завдання.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОПАГАНДИСТСЬКОГО АПАРАТУ ТРЕТЬОГО РАЙХУ В НІМЕЧЧИНІ ТА НА ОКУПОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ

2.1. Головний пропагандистський апарат Третього Райху та організація пропаганди на окупованих українських територіях.

Райхкомісаріат «Україна» - це адміністративно-територіальне утворення, що виникло під час Другої світової війни з ініціативи управління Третього Райху. 20 серпня 1941 року райхсканцлер закріпив декретом утворення Райхкомісаріату Україна. З лютого 1943 року Райхкомісаріат «Україна» складався з шести генеральних округів, таких як: «Волинь» (Рівненська, Волинська, Кам'янець-Подільська, пд. Брестської і Пінської областей), «Житомир» (Житомирська, Вінницька області), «Київ» (Київська і Полтавська області), «Миколаїв» (Миколаївська і Кіровоградська області), «Таврія» (Херсонська і Запорізька області), «Дніпропетровськ» (Дніпропетровська область). Крим входив до РКУ лише формально, оскільки військова адміністрація своїх повноважень цивільній остаточно не передавала. [73, с. 52].

Виникає логічне питання, які саме органи здійснюють пропаганду? Перш за все потрібно звернути увагу на пропагандистський орган, що існував в Німеччині, її структуру, а згодом систему органів, яку нацистська влада створила на території Східної Європи, зокрема в РКУ.

Якщо говорити про діяльність окремих органів нацистської пропаганди (що діяли в самій Німеччині), то тут варто виділити три основні імперські міністерства, робота яких була спрямована переважно на пропаганду тієї політики, яку провадила Німеччина, починаючи з 1933 року, коли до влади приходять нацисти. Зокрема ці три структури називались так:

1. Імперське міністерство народної освіти і пропаганди;
2. Імперське міністерство науки, виховання і народної освіти;
3. Імперське міністерство у справах окупованих Східних областей.

Як вже зазначалося вище, створення цих міністерств почалося у 1933 році, і, хоча напрямки їх діяльності були різними, об'єднувало їх те, що всі вони повинні були займатися ідеологічним питанням та пропагандою в тогочасному німецькому суспільстві. Зокрема, Імперське міністерство народної освіти і пропаганди було утворене у 1933 році, Імперське міністерство науки, виховання і народної освіти у 1934 році, а Імперське міністерство у справах окупованих Східних областей у 1941 [60, с. 154-155].

Професор Оксана Салата зазначає, що «Імперське міністерство народної освіти і пропаганди, очолюване Йозефом Геббельсом, об'єднало в собі всі існуючі на той час пропагандистські організації Райху, ставши, таким чином, своєрідним монополістом у сфері інформації та пропаганди. Мета цього міністерства полягала в тому, щоб консолідувати дії щодо ведення пропаганди, а також впливати на населення Німеччини через ряд шляхів, таких як газети, радіо, театр, кінематограф і т.д. Відповідно до урядового декрету від 30 червня 1933 р. у підпорядкування Міністерства передавалася загальна політична пропаганда, вища політична школа, державні свята, преса, радіо, книгодрукування, мистецтво, музика, театр, кіно, контроль за моральним станом суспільства» [60, с. 155].

Від початку Другої світової війни вся військова пропаганда всередині Німеччини віддавалася у розпорядження цього Імперського міністерства. У міністерстві було зібрано кращі пропагандистські кадри нацистів. Більшість із співробітників належала до верхнього прошарку середнього класу, половина мала університетські дипломи. Внутрішня структура міністерства постійно змінювалася, збільшувалася кількість відділів. Спочатку були утворені відділи пропаганди, радіо, преси, кіно, театру, сектор внутрішньої преси, сектори іноземної преси, періодичного друку, друку з питань культури, народної творчості, музики, літератури, зарубіжного туризму. До складу міністерства не входили, але контролювалися ним Імперська палата культури, Управління Лейпцизького ярмарку, Німецька бібліотека, Німецький інститут міжнародних відносин, Імперське об'єднання німецької преси [54, с. 103].

Вже в перший рік перебування нацистів при владі в Німеччині виник друк, уніфікований в концепції, редакційній політиці та економічному стані. Всі німецькі газети видавалися під контролем нацистської партії і міністерства Геббельса. У той час як традиційні видання заборонялися, кількість газет НСДАП збільшувалася з року в рік. Якщо в 1932-му у нацистів налічувалося 70 друкованих видань, то в 1935-му їх партія мала 140 газет, а в 1944-му їх було 352 [6, с. 193].

В структурі Імперського міністерства народної освіти і пропаганди, окрім вже вищезазначених відділів, були також й інші сектори, які займалися з'їздами, виставками, зв'язком з РРА, з партійною канцелярією, зв'язком з місцевим управлінням пропаганди, політичною і культурною пропагандою серед етнічних німців за межами Райху, цензурою ЗМІ, а також, на останок, в таких сферах, як охорона здоров'я, расова політика та соціальна діяльність [3, с. 218].

Відділ пропаганди завжди був і залишався найважливішим відділом міністерства. Цей структурний підрозділ займався засобами пропаганди, прищепленням населенню нацистського світогляду, питаннями проведення з'їздів і проведенням уніфікованої пропагандистської кампанії на всій території Німеччини. До головного завдання Міністерства народної освіти і пропаганди Німеччини, належало розповсюдження матеріалів німецькою мовою та їх вивчення як у самій Німеччині, так і за її межами, особливо на територіях, захоплених військами Третього Райху [60, с.156].

Варто зазначити, що на забезпечення цього Міністерства та його відділів держава виділяла досить велику кількість грошей. Якщо спочатку бюджет Міністерства пропаганди був в межах 4-5 мільйонів марок, то вже в 1935 році його «ординарні витрати» склали 67 мільйонів, «неординарні» - 65 мільйонів, витрати на пропаганду за кордоном - 35 мільйонів, на інформаційне агентство «Трансоцеан» - 40 мільйонів, на Німецьке інформаційне бюро - 4,5 мільйона, на агітацію за допомогою кіно і театру - 40 мільйонів марок. Крім того, ще 45

мільйонів марок було виплачено анонімним одержувачам з особливого секретного фонду [6, с. 201].

Наступною державною установою, не менш важливою ніж Імперське міністерство народної освіти і пропаганди, було Імперське Міністерство науки, виховання і народної освіти, що було створене 30 квітня 1934 року. Основне завдання Міністерства полягало в організації вищої, середньої і середньої спеціальної освіти в Німеччині. Цій структурі підпорядковувалися середні і вищі навчальні заклади Німеччини, міністр мав право призначати ректорів і деканів університетів, керівників студентських організацій, а також керівників Націонал-соціалістичного союзу доцентів Німеччини.

Основна політика цієї структури проявлялась під час введення ідеологічного компонента до шкільного курсу. Одним із головних завдань освіти Райху було виховання молодої людини в дусі націонал-соціалізму, громадянина, який би чітко усвідомлював ці ідеї.

А. Гітлер виділив дві провідні цілі загальноосвітньої німецької школи: запалити вогонь у серцях молоді та укорінити в її свідомості поняття «раса». Німецька молодь повинна бути готовою до війни, навченою, щоб або перемогти, або померти. Таким чином, сформувати нових громадян, що усвідомлювали б славу країни та були б фанатично відданими національній ідеї [54, с. 105].

В основній діяльності цього Імперського міністерства науки, виховання і народної освіти можна виділити такі дії, які є показовими, а саме:

1. У всіх навчальних закладах Німеччини було звільнено викладачів-євреїв;
2. До 1938 року, щорічно, 2/3 вчителів, що викладали в початковій школі мали проходити так звану «ідеологічну обробку» у наметових таборах за містом на фахових місячних курсах з лекціями, семінарами та заліком зі стройової підготовки;
3. Скасовувалося університетське самоуправління, тепер вся влада в університетах була передана безпосередньо ректорам, яких призначав уряд;

4. Професорам і доцентам нав'язувалися нові дисципліни, які вони повинні були читати.

Останньою з трьох основних пропагандистських структур є Імперське міністерство у справах окупованих Східних областей, що було створене у 1941 році, у зв'язку з підготовкою нападу Нацистської Німеччини на Радянський Союз.

У процесі захоплення території СРСР гітлерівське керівництво створювало систему управління окупованих територій. Не останніми у структурі управління мали бути відділи пропаганди. Виникла необхідність створення Міністерства східних окупованих територій. Фактично Східний відділ і став першим кроком до цього. У Міністерстві східних окупованих територій було сформовано власний відділ просвіти і пропаганди. Цей відділ визначав основні політичні лінії для пропаганди, політичні тенденції. Також було розроблено чітку структуру Міністерства східних окупованих територій, де передбачалися такі форми пропагандистської діяльності: у цивільних областях – відділ пропаганди та особливий відділ, які на думку працівників міністерства, працювали досить ефективно. Там, де вермахт не міг проводити пропагандистську діяльність діяли військові інформатори. Для роботи за лінією фронту Міністерством народної освіти і пропаганди, під безпосереднім керівництвом Рейху були виділені спеціальні агенти [60, с. 156].

Співробітниками Східного відділу було створено штаби для всіх мовних груп населення Радянського Союзу. Їх головний обов'язок – переклад брошур, листівок та ін. з німецької мови; виготовлення і розповсюдження нацистської державної символіки: прапорів, плакатів, які стали справжньою зброєю в руках пропагандистів [54, с. 104].

Наступним напрямком діяльності відділу Просвіти і пропаганди Міністерства східних окупованих територій була робота серед остарбайтерів, особливо серед тих, хто добровільно їхав працювати до Німеччини. Але проводити дану пропагандистську діяльність серед робітників зі Сходу було неможливо, в основному через те, що більшість роботодавців ставилися до

своїх східних працівників, як до рабів, застосовуючи тілесні покарання і навіть убивства.

Дане Міністерство продовжувало існувати на території СРСР аж до кінця існування гітлерівської Німеччини, до травня 1945 року, незважаючи на те, що до 1945 року практично вся територія Радянського Союзу була звільнена військами останнього.

Нижчі структурні ланки цього розлогого інформаційно-пропагандистського апарату склали спеціально створені війська пропаганди. В 1938 році в німецьких збройних силах почалося формування спеціальних рот пропаганди. В червні 1941 року, до моменту нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз, в військах Райху, призначених до війни на Східному фронті, було сформовано 17 пропагандистських рот. Як зазначає науковець Микола Волковський, загальна чисельність цих рот в той час становила 15 тисяч осіб, а в штатний склад звичайної роти пропаганди входило 115 осіб. Залежно від виконуваних завдань її склад міг збільшуватися або зменшуватися.

До складу рот пропаганди входили військові журналісти, фото-, кіно- і радіореporterи, персонал по обслуговуванню пропагандистських радіоавтомобілей і кіноустановок, фахівці зі створення і розповсюдження антирадянської літератури, плакатів, листівок.

У коло обов'язків пропагандистських рот входила:

1. Пропаганда серед німецького населення і військовослужбовців («пропаганда на батьківщину»),
2. Пропаганда в діючій армії («фронтowa пропаганда»)
3. «Пропаганда на ворога» - на його збройні сили і цивільне населення.

Кожній польової армії, танковій групі, повітряному флоту виділялося по одній роті пропаганди. З початком війни головним завданням цих осіб зокрема та рот загалом була пропаганда, що діяла на війська та місцеве населення противника.

Перед нападом на СРСР в німецькій армії був розроблений план «заходів з розкладання населення України і Прибалтики». Вермахт вів пропаганду на радянські війська, населення прифронтових і фронтових регіонів і особливо на населення захопленої місцевості. Як зазначалося вище, окрім армії, пропаганду в захоплених областях здійснювало Імперське міністерство у справах окупованих Східних областей. У систему пропаганди були включені низові ланки окупаційної адміністрації - старости, бургомістри і інші чини. Гітлерівські пропагандистські матеріали розсилалися по всім установам, районам і волосним управам, сільським старостам, а старости зобов'язані були зачитувати німецькі листівки і газети місцевому населенню [6, с. 205].

В Імперському міністерстві народної освіти і пропаганди існував і спеціальний східних відділ з філіалом «VINETA» (служба пропаганди в східних районах), який здійснював керівництво пропагандистськими акціями у війні проти Радянського Союзу. В складі цього відділу були безліч підвідділів, а саме: активної пропаганди, кінопропаганди, радіопропаганди, культури, книжкового зв'язку, комісарів за особливими дорученнями. Самим великим був підвідділ активної пропаганди, в ньому були відділи по випуску брошур і листівок, газет, плакатів, по організації виставок, по використанню рухомих гучномовних машин.

Також у німецьких документах фігурує підрозділ, що має назву «Україна» («Propaganda-Abteilung U»), що діяв при штабі групи армій «Південь».

Як зазначає дослідник О.Маєвський: «штабу підпорядковувались шість відділень, які нумерувалися відповідно від U-1 до U-6. Цим відділенням пропаганди підпорядковувалися власні окремі філії, що були створені по території всієї Південно-Східної України впродовж 1942 року. Відповідно, U- 1 відповідало за Сталіно та Запоріжжя, а також Маріуполь та Макіївку. U- 2 знаходилось в Бердянську, проте свій вплив поширювало на Ворошиловград, Мелітополь, Геніченськ. U-3 відповідало за Кременчук та Харків, а також Петреківку і Красноград. Полтава та Слов'янськ входили до сфери впливу

відділення U-4, як і Суми та Лисичанськ. U-5 з її філіями діяли в Борисполі, Хоролі, Гадячі, Шостці, Путивлі. Відділення U-6 відповідало за Яготин і Лубни. [32].

З літа 1942 року особливо сильного поштовху зазнала система навчання і підготовки пропагандистів з числа радянських громадян. Це, перш за все, було пов'язано з тим, що обстановка на фронтах загострилася, стратегія блискавичної війни зазнала провалу і тому та пропагандистська система, яка склалася на всіх східних областях загалом і РКУ зокрема потребувала реформування. Виникла необхідність збільшення кількості східних працівників, що, відповідно, потягнуло за собою необхідність розширення мереж і структур для їхньої підготовки.

Загалом були створені такі навчальні структури для підготовки пропагандистів «східних» формувань:

1. Курси підготовки адміністративного персоналу для окупованих територій в Вустрау.

Цей табір був організований влітку 1942 року. Основою російської частини табору послужив контингент військовополонених, що знаходився в таборі Цітенгорст, в 5-8 км від Вустрау. Комісію з відбору людей для міністерства очолив барон Дельвіг. Відібрані з різних пересильних таборів групи надходили в розпорядження міністерства, а потім прямували за різними «підготовчим» таборами (Цітенгорст, Вустрау і т.д.).

Учасник відбіркової комісії В.Д. Поремській згадує про процедуру відбору так: «Відбір складався з декількох категорій - від 0 до 5. Люди з інтелектуальним рівнем нижче 3 не представляли інтересу. Відбирали в основному за оцінками від 3 до 4,5. Особу, яка отримала 5, талановита і яка була здатна зробити багато, - теж не брали. Це було небезпечно. Дельвіг характеризував таких: "Хитрий, розумний і може бути агентом". З такими людьми не ризикували, в списках їх переводили на 0» [42, с. 135].

Табір вмщав приблизно 1000 чоловік. Його основним призначенням була підготовка цивільного персоналу для роботи на окупованих російських,

українських, кавказьких та інших територіях. Табір строго ділився за національностями, на чолі стояв націоналістично налаштований керівник.

2. Курси пропаганди в Вульхайді.

Курси пропагандистів в Вульхайде, що розташовувались в передмісті Берліну, були створені відділом пропаганди головного командування вермахту в лютому 1942 року. Територіальною базою став колишній табір для французьких військовополонених. Основним завданням створених курсів була підготовка з числа радянських військовополонених солдат і офіцерів антикомуністичних пропагандистів для роботи в пресі і на радіо по лінії Міністерства пропаганди, а також для роботи в таборах радянських військовополонених [42, с. 139].

Слід зазначити, що слухачі курсів залишалися військовополоненими, утримувалися за дротом, охоронялися німецьким караулом, розміщувалися в бараках і отримували пайок військовополонених. Крім німецької охорони існувала і внутрішньотабірна російська охорона порядку.

3. Курси пропагандистів РВА (Російська визвольна армія) в Смоленську.

Ці курси були організовані приблизно в кінці 1942 року за ініціативою відділу пропаганди східних військ. Основною ціллю даних курсів було здійснення підготовки пропагандистів для роботи в добровольчій пресі, зокрема в редакції смоленської газети «За свободу».

Курс навчання тривав близько двох місяців. Дані курси припинили своє існування в середині 1943 року.

4. Школа пропагандистів РВА в Дабендорфі.

Школа пропагандистів була організована в лютому 1943 року, а офіційно була відкрита 1 березня. Вони розташовувалися на території колишнього табору для французьких військовополонених в містечку Дабендорфі, поблизу Берліна. Офіційним начальником цієї школи був капітан В.К. Штрик-Штрикфельд. Навчальна програма школи, окрім теоретичної частини і екскурсій по Берліну, включала також стройові заняття - 6 годин на тиждень і заняття з фізпідготовки - 3 години на тиждень [42, с. 146].

Описуючи склад 8-го (4-го) курсу, колишній лейтенант Червоної армії Смирнов, що навчався на курсах, відзначав, що на основі анкет, з якими йому вдалося ознайомитися (згідно з графою «Ображений або не ображений радянською владою»), слухачів школи можна було розділити на 3 категорії: перша - близько 60% - особи, які піддавалися репресіям в 1937-1938 рр. або були засуджені в перші роки війни; друга - 20% - це особи, які посіли вичікувальну позицію, які не беруть участі в будь-яких активних акціях; третя категорія – 20% - це «колишні більшовики» [42, с. 150-151].

5. Підготовчі курси пропагандистів РВА в Люкенвальді.

Ці курси були організовані в місті Люкенвальді, що знаходився поблизу Берліна в кінці травня 1943 року. Практично ці курси були свого роду допоміжними, вони стали таким собі відбір очним табором для поповнення курсів РВА в Дабендорфі.

Програми та навчальні плани курсів склалися навчальною частиною і затверджувалися в Дабендорфі.

Заняття включали в себе:

- щоденну стройову і фізичну підготовку. Команди подавалися тільки російською і по радянському статуту;
- німецька мова - 2 рази на тиждень;
- щоденні заняття з російської історії, географії, російської мови, літератури та мистецтва. По націонал-соціалізму занять не було [42, с.159].

Курси були піддані розформуванню в середині 1944 року.

6. Курси пропагандистів РВА в Ризі.

Ці курси були організовані в перших числах червня 1944 року при штабі групи армій «Північ».

Викладачами курсів були: професори Арнольдов - філософія, Львів - історія російської літератури, Андрєєв і Осипов - критика марксизму; капітан Залевський - основи Російського визвольного руху; капітан Боженко - методика і практика роботи пропагандиста на фронті; капітан Будний-

методика підготовки курсантів в Дабендорфі; поручик Ш (прізвище невідоме) - лекції про Германію [42, с.161].

7. Жіночі курси пропагандисток в Пскові-Ризі.

Жіноча рота пропагандисток була сформована влітку 1944 року по ініціативі баронеси Марії де Сметт і розміщувалася недалеко від Риги, в містечку Лігат. В компетенцію пропагандисток мали входити: організація ясел і дитячих садків, догляд за літніми людьми та інвалідами, посередницькі функції між німецькою владою і населенням. Осінню 1944 року під час наступу Червоної армії на Ригу ці курси були евакуйовані в Дабендорф [42, с. 162 - 164].

Отже, можна зробити висновок, що пропагандистський апарат Третього Райху був надзвичайно великим та розгалуженим, включав у себе як головні структурні елементи, такі як Імперське міністерство народної освіти і пропаганди, Імперське міністерство науки, виховання і народної освіти та Імперське міністерство у справах окупованих Східних областей, так і другорядні відгалуження, такі як спеціальні відділи, роти, табори з підготовки пропагандистських кадрів, що або підпорядковувались головним Міністерствам, або ж безпосередньо входили до їхнього складу. Пропагандистський апарат Третього Райху, що працював на обробку власного німецького населення та армії розповсюджувався і на окуповані території, зокрема на Східні області, що входили до складу Радянського Союзу. В СРСР була розгорнута масштабна інформаційно-пропагандистська кампанія, яка зачіпала всі структурні елементи радянського суспільства та діяла на всі прошарки населення.

2.2. Діяльність спеціального Східного відділу «VINETA», його функції.

20 червня 1941 року за наказом райхсміністра Й. Гьоббеляс був утворений спеціальний відділ «VINETA», який функціонував у структурі Міністерства просвіти і пропаганди Райху. Поштовхом до цього стала директива фюрера А. Гітлера № 144/41 «Щодо організації пропаганди у період наступу на СРСР».

Першим директором «VINETA» був Генріх Курц, який очолив таємний спецвідділ у серпні 1941 року. З 1 листопада 1941 року «VINETA» очолив Теодор фон Радлоф, який пізніше був змінений на Ганса Гумпфа. З 1944 року головою спеціального відділу було обрано Германа Грайфе.

З матеріалів архівної справи стає відомим, що засновником і керівником «VINETA» був доктор Тауберт, досвідчений працівник Міністерства пропаганди, за національністю німець, який добре володіє російською мовою [25, с. 2]. У міністерстві пропаганди основним напрямком роботи Е. Тауберта була антисемітська пропаганда. Зокрема, він є сценаристом нацистського пропагандистського фільму «Вічний жид» («Der Ewige Jude») [81, с. 161].

Система територіального управління мережею «VINETA» була централізованою. Єдиний управлінський центр знаходився у столиці нацистської Німеччини - Берліні. В окупованій Україні ж найбільшими центрами спецвідділу були генеральні округи «Київ» та «Дніпропетровськ». Щодо чисельності співробітників спецвідділу, то вона становила: у Києві – 115 осіб, а в Дніпропетровську і Кривому Розі – 138 осіб [20, с. 93-94].

З матеріалів справи стає відомо про учасників даного спецвідділу, які були зайняті у театральній сфері міста Кривий Ріг. Документ розкриває зміст роботи криворізьких театралів, як саме вони були пов'язані з пропагандистською діяльністю, кому вони підпорядковувались, що з ними стало після капітуляції німецько-фашистської армії.

В матеріалах справи наявна «справка», що повідомляє про злочинну діяльність громадян СРСР, осіб, які перебували на службі «VINETA». Даний

документ повідомляє, що за час окупації м. Кривий Ріг, в 1941 році тут був організований театр ім. Котляревського. Даний театр знаходився під контролем і керівництвом німецьких окупаційної влади міста Кривий Ріг і пропагував ідеологію німецько-фашистських загарбників і українських націоналістів. В той же час, учасники цього театру звинувачувались у зв'язках з німцями, зокрема директор театру, німець Штейн Іван мав зв'язок з німецькою поліцією, його сестра Штейн Ельвіра була піаністкою в театрі і мала зв'язки з німецькими офіцерами, скрипач театру Саєнко Андрій співпрацював з німецькими солдатами і українськими націоналістами. Їхнє обвинувачення підтримувалось ще і тим фактом, що в момент звільнення України в кінці 1943 року, коли Радянська Армія підходила до Кривбасу, більшість працівників театру в організаційному порядку разом зі своїм майном, евакуювались у тил німецької армії [25, с.30].

Знаходячись в тилу німецько-фашистських військ і містечку Нова-Українка в м. Вінниця співробітники театру часто виступали з концертами перед німцями та радянськими військовополоненими. В своїх виступах працівники театру закликали населення і радянських військовополонених вступати на службу до німецько-фашистської армії.

Основними завданнями, які ставила «VINETA» перед театрами, які працювали під егідою останньої, було:

- I. Вести агітацію серед військовополонених за вступ на службу в німецько-фашистську армію;
- II. Обслуговувати регулярні, в тому числі і добровольчі загони німецько-фашистської армії концертами.

Завдяки агентурній роботі стало відомо, що деякі з працівників цього театру безпосередньо знаходились в одному з філіалів «VINETA», а саме: скрипач Саєнко Андрій, Прохода Анатолій, Зоря Анатолій. Ці люди безпосередньо отримували консультації і вказівки від центру «VINETA».

Спеціальний відділ «VINETA» складався з таких оперативних підрозділів:

1. Відділ управління;
2. Штаб перекладу;
3. Відділ фотомонтажу (бюро Цербста);
4. Відділ друку (бюро Бакхауза);
5. Відділ активної пропаганди (бюро Хельмана);
6. Відділ аналітики та цензури;
7. Відділ радіопропаганди (бюро Альбрехта) [16, с. 38-39].

Виписка з протоколу допиту звинуваченого в зраді Батьківщини Геріна Едуарда-Олександра Олександровича від 11 лютого 1946 року дає зрозуміти, що саме з себе представляла «VINETA». З допиту: «Я знаю, що «VINETA» є управлінням міністерства пропаганди, що займалась виключно російськими питаннями. Знаходилося це управління у місті Берлін. Саме слово «VINETA» являється зашифрованою назвою цього управління. Створено це управління було ще на початку війни. Основний склад співробітників складався з числа активних діячів існуючих на території Німеччини білоемігранських організацій, як то: «Сюз Михайла Архангела», «Група російських монархістів» та ін. «VINETA» було управлінням міністерства пропаганди по східним питанням, адже весь апарат співробітників «VINETA» мав на руках посвідчення особистості, на яких був штамп міністерства пропаганди» [25, с. 1-2].

На території РКУ спеціальний відділ «VINETA» розпочав своє повноцінне функціонування з травня-червня 1942 року. Найбільш інтенсивна діяльність спецвідділу на цій території була у період з кінця 1943 до початку 1944 років.

Керуючись все тією ж директивою фюрера А. Гітлера №144/41, на агентів спецвідділу покладалися особливі специфічні завдання, що визначали пропагандистську форму діяльності цих агентів, а саме:

1. Ведення радіопропаганди та радіопрослухування;
2. Вироблення особливого стилю риторики нацистів, задля успішнішого ведення агітації та пропаганди серед місцевого окупованого населення;

3. Розробка спеціальних пропагандистських операцій;
4. Виготовлення друкованих засобів пропаганди та організація постачання цієї продукції на території окуповані Райхом [22, с. 10].

З матеріалів архівної справи стає відомою інформація, щодо організації і діяльності спеціального відділу «VINETA», а саме те, що «VINETA» здійснювала керівництво проведенням пропаганди мовами народів СРСР, серед населення окупованих територій Радянського Союзу. Займалась випуском антирадянських листівок, організацією радіопередач. В складі «VINETA» функціонували російські, українські, білоруські, вірменські та інші секції. У великих містах на окупованих територіях території СРСР (Київ, Рівно, Рига), були створені спеціальні відділи пропаганди, які отримували пропагандистські матеріали від «VINETA» і керувалися нею [25, с. 1].

Головною задачею цього управління була організація підривної діяльності проти Радянського Союзу, шляхом агітації та пропаганди. Це управління випускало велику кількість антирадянських брошур і листівок, які закидувались в тил Червоної Армії і розповсюджувались серед радянських людей, що перебували на каторжних роботах в Німеччині.

З матеріалів справи стає відомо, що «VINETA» вела велику агітацію і пропаганду серед військовополонених і радянських робочих, що знаходились в Німеччині, закликаючи їх добровільно вступати в армію Власова і німецькі каральні загони «СС». Підривна робота «VINETA» була направлена на те, аби створити профашистські настрої серед населення, яке проживало на окупованих німецькими військами територіях і затушувати всі звірства і грабунки, які німці там проводили. Для організації цієї антирадянської роботи, «VINETA» мала у себе в розпорядженні мережу створених нею радіостанцій, театрів і художників, кінореporterів, фотографів та інших підсобних органів. При управлінні «VINETA» був ряд спеціальних відділів. Кожен відділ по своїй лінії відповідно організовував підривну роботу проти Радянського Союзу [25, с. 2].

Основною формою діяльності спецвідділу «VINETA» була так звана – «спеціальна пропагандистська операція», що розуміла під собою спеціальні дії спецвідділу, що були спрямовані на досягнення конкретних результатів, а саме негативного психологічного пропагандистського впливу на місцеве населення окупованої України.

Евакуація співробітників спеціального відділу «VINETA» з Райхскомісаріату «Україна» почалася 1943 року, після переломного моменту у війні і початку наступальних операцій Радянського Союзу. Протягом травня-липня 1943 року українська група була таємно вивезена та перебазована в Альпи, а з 1944 року – передислокована в Німеччину. «VINETA» продовжувала свою активну діяльність до кінця Другої світової війни. Остаточна ж втрата впливу на ситуацію відбулася тоді, коли нацистський режим припинив своє існування [20, с. 95].

Отже, узагальнюючи все вищезазначене, можна виділити основні сутнісні ознаки притаманні спеціальному відділу «VINETA»:

1. Об'єктом, на який мала спрямовуватись основна агітаційно-пропагандистська діяльність спеціального відділу було саме цивільне населення;
2. Основна форма реалізації агітаційно-пропагандистської діяльності спеціального відділу – «спеціальна пропагандистська операція»;
3. Основні засоби реалізації пропаганди – радіо та преса;
4. Основний елемент агітаційно-пропагандистської діяльності - агентурна робота;
5. Методи спеціальної пропагандистської діяльності – класичні методи пропаганди, дезінформація, психологічний тиск, поширення чуток і т.д.

2.3. Вустравська школа агентів-пропагандистів.

Наявний доступ до матеріалів по Вустравській школі агентів-пропагандистів, що були початі у 1949 році дають змогу простежити утворення, розвиток і знищення такого явища, як «спеціальна школа агентів-

пропагандистів», що створювались у гітлерівській Німеччині задля поширення свого пропагандистського впливу на територію окупованих територій Радянського Союзу, зокрема, окупованої нацистами України.

Ведення справ по Вустравській школі агентів-пропагандистів було зніційовано Комітетом державної безпеки при Раді Міністрів УРСР. Започаткували дану справу у 1949 році, а завершилась вона 26 лютого 1954 року.

Дані матеріали представляють собою набір протоколів-допитів людей, що відносились до учнів школи агентів-пропагандистів у місті Вустрау, на території Німеччини. Зокрема, це були такі особи: Манафов І.А. (№ листів у справі – (1-5), Шевченко С.П. (6-19-37), Богун С.І. (38-39), Волк Ф.М. (40-50), Фостик Н.Г. (81-87), Кузістовий К.А. (88-93). До даної справи додавався пакет з фотографіями (Див. Додаток А).

Основні дані щодо школи агентів-пропагандистів у м. Вустрау стають відомі з протоколу допиту першого підозрюваного Манафова Іскандера Абдурахмановича, татарина за національністю, громадянина Радянського Союзу, якого арештували через агентурний донос на нього від 29 квітня 1949 року. Підставою для доносу послужив факт того, що Манафов І.А. систематично слухає американські радіопередачі «Голос Америки» і розповсюджує наклеп, зведений в указаних передачах на адресу Радянського Союзу [24, с. 2].

З матеріалів допиту стає відомо, що громадянин Манафов І.А. з вищою освітою, за професією ветеринарний лікар, до арешту працював дільничним ветлікарем, проживав в с. Знаменівка, Новомосковського району, Дніпропетровської області. В ході агентурної розробки Манафова І.А. було отримано ряд доносів, з яких видно, що Манафов є «зрадником Батьківщини» і у зв'язку з цим, боїться припустимого арешту.

З протоколів допитів стають відомі факти про м. Вустрау та школи агентів-пропагандистів, які знаходились там. Місто Вустрау розташовувалось недалеко від Берліну – саме там розташовувалась школа німецьких агентів

пропагандистів «Східного Міністерства Німеччини», під назвою «Зондertaбір-2».

Цей табір – фактично представляв собою школу агентів-пропагандистів, в якому навчались військовополонені Радянської Армії з числа національностей Сходу, Середньої Азії та Кавказу. Зондertaбір-2 знаходився у лісі в 20-25 кілометрах від м. Нервипін, 8-10 км. від м. Вустрау, де 70 км. від Берліну. Складався табір з ряду бараків, в яких розміщувались курсанти школи агентів-пропагандистів, з числа татар, чувашів, мордві, вірмен, грузин, азербайджанців та інших національностей. Кожна національність мала свій барак, де проходила навчання та проживала. Бараки були добре обладнані, для кожного добровольця була підготована окрема постільна приналежність, харчування також було гарним [24, с. 7-8].

Солдати, які супроводжували Манафова І.А. до табору Вустрау мали з собою пакет документів, які самому військовополоненому були невідомі. Ці документи були передані коменданту табору, а сам полонений був направлений в барак, де він отримав своє місце.

Як повідомляє Манафов І.А. у допиті: «Наступного дня мені видали номер-бляху. Німець запитав моє прізвище, ім'я та по-батькові, після чого видав мені номер-бляху, поставив її номер на моїй картці. Таким чином я був зарахований до школи».

Заняття в школі проводились за національними ознаками і тому Манафов І.А. був відправлений в групу, де навчались люди татарської національності. Навчання в школі агентів-пропагандистів проводилось не з усіма курсантами, які знаходились у таборі, а по бараках, в залежності від того, які в них утримувались національності. Заняття з курсантами відбувались виключно в націоналістичному антирадянському дусі. Ці заняття проводили як німці, так і представники так званого татарського «правління», що знаходилося в Берліні.

В школі агентів-пропагандистів навчали наступним дисциплінам:

1. Німецька мова;

2. Історія Татарії від часів правління Чингіз-Хана в XII столітті до Жовтневої революції, яка підносилась в націоналістичному дусі і вивчалась за підручником якогось Ганам Ісхакі, який начебто жив у Грузії.

3. Читались лекції антирадянського характеру.

Поряд з цим в надлишку давалась антирадянська література різних авторів, що знаходилась (література) в м. Вустрау [24, с. 8].

Розпорядок дня табору: підйом в 6 годин ранку, до 7 годин сніданок і туалет. З 7 до 9 ранку заняття, як проходили суворо за планом. Заняття проводив спеціально підготований викладацький склад.

Німці називали це місце – «особливий табір військовополонених при міністерстві пропаганди східних окупованих областей, що готував пропагандистів для роботи в окупованих східних областях СРСР».

Дисципліни, які викладались, були наступні: читання газети «Новое слово» російською мовою, «Голос» - українська газета. Всі вони були антирадянського спрямування. Лекції читались по завчасно складеним конспектам, також на антирадянські теми: «Чому Німеччина воює з Росією, що вона хоче зробити на Сході?». Будь-яких екзаменів не було [24, с. 4 (9)].

Крім цієї школи при міністерстві східних областей існував ще один табір під назвою «Особливий табір Вустрау» («Зондertaбір-2»), його особливість полягала в тому, що він був вільний. З числа військовополонених, які прослухали ряд лекцій через 3-5 місяців переводили в цей табір.

В цьому особливому таборі пропагандистів було дозволено ходити в штатській формі без конвоя. З цього табору направляли групами у східні області зайняті німцями для пропагандистської роботи.

Порядок відправлення був наступний: збирають групу 15-30 осіб, головним назначають старшим одного з учителів, який був зобов'язаний направити групу в конкретне місто. Особисто Манафов І.А. був переведений до цього табору у 1943 році [24, с. 4 (9)].

Установленого розпорядку дня в «Зондertaборі-2» не було, лекції викладались в залежності від часу прибуття до школи вчителів. У вільний час

курсанти навчались самостійно. Школа агентів-пропагандистів «Зондertaбору-2» була філіалом школи агентів-пропагандистів в м. Вустрау. Школа була створена німцями.

Начальником школи, і, відповідно, її комендантом, був німець у званні майора. Обслуговуючий персонал також складався з людей німецької національності. Націоналістичну роботу в школі, як правило, проводило «татарське правління», яке знаходилося в Берліні.

З допиту Манафова стає зрозумілим, що він мав на увазі під «татарським правлінням»: «Як я вже казав, в лекціях націоналістичного характеру», які викладались в школі, розповідали про так звану нову Татарію, яка повинна була мати обширну територію від Волги до Уралу. У зв'язку з цим німцями була створена так звана контрреволюційна націоналістична організація «Ідель-Урал». Татари, які перейшли на службу до німців ставали членами вказаної організації і на лівому рукаві носили емблему, яка з себе представляла овал з блакитного шовку на якій золотом був вишитий лук та стріли».

Націоналістична організація знаходилась в підпорядкуванні так званого «Мітте-Штеле», що фактично представляло з себе «татарське правління». Татарське правління знаходилось в Берліні, на одній з вулиць, недалеко від вулиці Фрідріхштрассе, в трьохповерховому будинку, на третьому поверсі. На поверхах були й інші таблички з надписами «Мітте-штеле» інших національностей, з чого можна зробити висновок, що в цьому домі знаходились і інші маріонеткові націоналістичні «правління». Президентом «Мітте-Штеле» був Шафіалмаз (татарин 55 років, емігрант, житель Берліну). Татарське «правління» складалось з 12-13 осіб [24, с. 4-5 (61-62)].

Інформація про те, що саме ці агенти робили після закінчення школи також присутня в протоколі допиту. Манафов І.А. повідомляє: «Вночі мене з іншими привезли до м. Дніпропетровськ. З вокзалу нас відвезли на вул. Польову та розмістили в 3-поверховій будівлі, яка належала одній жінці (ім'я та прізвище якої не знає). Наступного дня я вирушив до своїх рідних в село Новоселівка. Ціллю приїзду спеціальної групи, до якої входив і я, у м.

Дніпропетровськ було проведення агітаційної роботи на користь фашистської Німеччини. По поверненню в Вустрау, я продовжував знаходитись при школі, працював в канцелярії до дня ліквідації (березень 1945 р.). В березні 1945 року майже весь другорядний особистий склад школи (персонал, писарі, прибиральники та інші) були евакуйовані до Німеччини» [24, с.14 (18)].

Вільний табір розміщувався у м. Вустрау і складався з ряду дерев'яних бараків, в яких проживали агенти-пропагандисти. Всього в таборі знаходилося близько 1000 осіб різних національностей, в тому числі українців і росіян, які до прибуття у вільний табір закінчували навчання в школах агентів-пропагандистів в різних «Зондertaборах».

Манафов І.А. повідомляє: «Вільний табір знімав з нас всі обмеження, в тому числі виходу з цього табору. Проте ми були зобов'язані знаходитись там тільки на ранкових і вечірніх перевірках. Опісля нас звільнили і в канцелярії видали паспорти іноземців за підписом коменданта «Зондertaбору-2», що ми остаточно звільнені з німецького полону. Далі нас направили служити добровольцями в татарському націоналістичному легіоні. Таких легіонів було безліч, у відповідності до того які національності були в таборі. Батальйони з даних легіонів направлялись на Східний фронт для боїв проти частин Радянської Армії».

Дані матеріали містять допит, який був проведений над підозрюваним у антирадянській діяльності, ймовірним «агентом-пропагандистом» Шевченко Степаном Петровичем. В м. Вустрау він знаходився до лютого 1945 року.

З наступанням радянських військ і наближенням їх до школи «Міністерства пропаганди», весь керівний склад і слухачі школи в кінці лютого 1945 року були евакуйовані з м. Вустрау.

На допиті від 12-14 вересня 1947 р. Шевченко назвав таких осіб, які навчались в школі м. Вустрау:

1. Половинкін Сергій (росіянин) 25 років;
2. Джангерьян (вірмен) 38 років;
3. Міроженко (українець) 35 років;

4. Пухтинський (українець) 40 років;
5. Страшнов (українець) 45 років;
6. Клочко Олексій (українець) 23 роки;
7. Бабич Андрій (українець) 26 років;
8. Кривко Василь (українець) 24 роки;
9. Саркісян (вірмен) 29 років;
10. Сандов (азербайджанець);
11. Мамедов Ахмед (азербайджанець);
12. Лига Терентій 38 років;
13. Блінков Володимир;
14. Мясніков Іван (росіянин);
15. Сафронов Олександр (росіянин);
16. Желудницький Михайло (українець) 29 років;
17. Іваницький (російський німець) 34 роки;
18. Вагак (вірмен) 32 роки;
19. Арбенін (росіянин);
20. Очкасов 30 років;
21. Отаров Семен Митрофанович (українець) 34 роки;
22. Трегубов (росіянин) 30 років;
23. Ценін (росіянин);
24. Ценін Наталя 26 років;
25. Рознатовський (українець) 33 – 35 років;
26. Вікторов 30 років;
27. Вікторов 33 роки;
28. Нога Микола 31 рік;
29. Ситник Дмитро (українець) 35 років;
30. Шалашев Сергій 30 років;
31. Сахно Михайло (30-35 років);
32. Оябро Денис [24, с. 1-8 (22 – 30)].

З даного списку можна зробити такі висновки:

1. Переважна більшість осіб зі списку – люди, які є громадянами Радянського союзу – слов'яни;
2. Більшість з них – українського походження (це можна пояснити тим, що під час 1941-1945 років основний театр бойових дій відбувався на території України, Україна була окупована німцями з 1941 – по 1944 роки.
3. Всі ці люди – військовополонені, які були взяті в полон та направлені до таборів фашистською Німеччиною;
4. Середній вік усіх цих людей – 32 роки, тобто це молоді люди.
5. Беручи до уваги, що Шевченко, якого допитують, в точності називає особисті дані кожного з них, їх вік, рід занять, малу батьківщину, особисті зв'язки, то можна сказати що це людина з надзвичайною пам'яттю, гарним рівнем розумового розвитку, яка здатна за короткий термін вивчити чужу мову – німецьку.

Допит Шевченко від 7 жовтня 1947 року дає змогу зрозуміти, як саме військовополонені потрапляли до даних таборів, де готували агентів-пропагандистів. Всі люди, які згодом були направлені в Вустрау відбирались з різних таборів військовополонених в Німеччині і направлялась в табір військово-полонених в м. Вустрау, що називався «3» Д, і проходили курс навчання на агентів пропагандистів, а потім вони переводились в так званий вільний табір (зондertaбір) Вустрау.

Після закінчення курсу навчання на німецьких агентів-пропагандистів, особи, що були направлені з так званого табору військовополонених (в Вустрау) в зондertaбір Вустрау (вільний) – проходили додаткову перевірку здатності до пропагандистської роботи, а потім додатково навчались і направлялись за призначенням. Всі ж інші, хто не пройшов перевірку комплектували штатні обов'язки в системі школи агентів-пропагандистів, німецькі каральні органи в окупованих районах СРСР і назначались на роботи за спеціальностями на німецькі підприємства.

Під час допиту стало відомо, що Шевченко мав змогу неодноразово залишати Вустрау і кудись від'їжджати. Шевченко пояснив це так: «Дійсно, я

після закінчення курсу навчання знаходився на службі у німців в канцелярії Вустрау, за завданнями німецького командування, я неодноразово виїжджав в Берлін в міністерство пропаганди Німеччини за отриманням різноманітних нарядів на отримання канцелярських приладів і на закупку у відповідних магазинах костюмів громадянського вигляду і всієї подібної необхідної одежі для всіх людей, які навчались і перебували на службі в школі агентів-пропагандистів» [24, с. 2 (35)].

Ті люди, які проходили курси пропагандистів у Вустрау, а потім переїжджали до вільного табору Вустрау і там виконували якусь роботу – отримували зарплатню. Наприклад Шевченко під час навчання отримував 10 марок в місяць. За час працювання в канцелярії він отримував 50, 60, 100, а в останній час 200 марок. Відомий факт прохання Шевченка до адміністрації школи Вустрау про підвищення йому заробітної платні. У результаті йому підвищили жалування до 250 марок в місяць.

Окрім зарплатні, Вустрау забезпечувала людей, які там знаходились безоплатним харчуванням і всім необхідним одягом: дві пари білизни, дві верхні сорочки, костюм, пару туфель, дві пари носків, носова хустинка, кашкет, пальто на два роки, а також дві ковдри, матрац, два простирадла, подушка, рушник.

В матеріалах справи агентів-пропагандистів з м. Вустрау присутні протоколи допитів ще одного підозрюваного у антирадянській діяльності, ймовірного «агента-пропагандиста» Фостика Миколу Герасимовича, які дають більш точні уявлення про школи українських агентів-пропагандистів.

З матеріалів допитів Фостика М.Г. стає відомо, що до табору в м. Вустрау відбирали найбільш освічених осіб, проте в основному відбирали військовополонених Радянської Армії, таких, що мали вищу освіту. Військовополоненим німці повідомляли, що вони будуть направлені в окуповані німцями райони України для роботи за своєю спеціальністю.

З допиту Фостика М.Г.: «Через місяць за нами повернулись, погрузили в грузові машини і перевезли в інший табір. Нас готували для: роботи за

спеціальністю в окупованих областях України, для проведення антирадянської агітації серед населення. Перед приходом в табір ми заповнювали спеціальні анкети, де мали вказати дані про себе: прізвище, ім'я та по-батькові, рік і місце народження, соціальне походження, національність, освіту і спеціальність, судимість, належність до комуністичної партії» [24, с. 2(81)].

«Шталаг-3Д» - це табір для радянських військовополонених. В ньому розміщувалась школа німецьких агентів пропагандистів «Східного міністерства Німеччини» в якій проходили навчання військовополонені радянської армії [24, с. 2(82)].

Слухачі школи пропагандистів «Східного міністерства Німеччини» були розбиті на три блоки: російський, український та білоруський. В українському блоці було 2 групи («А» і «Б»), а в російській і білоруській по одному. В групі «А» українського блоку були військовополонені радянської армії з повною вищою освітою, а в групі «Б» - особи з середньою або початковою освітою. До кожного блоку був прикріплений викладач з білоемігрантів.

В групі «А» українського блоку викладали наступні лекції:

1. Державне облаштування фашистської Німеччини, її політика, економіка і культура;
2. Організація гітлерівської молоді;
3. Землеустрій в Німеччині;
4. Історія України;
5. Новий землеустрій в Україні;
6. Релігія в СРСР;
7. Методи роботи ДПУ (Державне політичне управління);
8. Расова теорія;
9. Єврейське питання [24, с. 5 (83)].

Всі лекції були антирадянського спрямування. Після закінчення школи військовополоненим не давали документів, проте звільняли з табору.

На завершальному етапі війни всі ці школи були ліквідовані німецьким керівництвом, а весь персонал був евакуйований в Німеччину.

РОЗДІЛ 3

ФОРМИ, МЕТОДИ І ЗМІСТ ПРОПАГАНДИ

3.1. Періодична преса, як основний засіб німецької агітаційно-пропагандистської діяльності в Україні.

Загальну координацію пропагандистської діяльності на «східних територіях» здійснював також спецвідділ «Vineta» Міністерства освіти і пропаганди Райху, або так зване «відомство доктора Тауберта» [78, с. 9]. Видання преси було одним з напрямів “активної пропаганди”, яка покладалася на спецпідрозділи, додані до кожної з груп армій вторгнення. Відділи склалися з кількох рот пропаганди. Групу армій “Південь” обслуговував відділ/батальйон пропаганди “U” (“Propaganda-Abteilung U”), який поділявся на штаби від U1 до U6. Діяли також роти пропаганди (Propaganda Kompanien). На ці пропагандистські підрозділи покладалася робота як у вермахті, так і психологічна обробка військ і населення. У 1943 р. війська пропаганди нараховували 15 тис. особового складу [75, с. 53].

Основним засобом пропагандистського впливу була преса. З перших днів існування окупаційного режиму в Україні масовими тиражами видавалися листівки, в яких населення інформувалося про наміри й кроки нової влади. Протягом короткого часу окупанти поширили в Кременчузі 100 тис. листівок, 2150 плакатів, 3400 портретів Гітлера, 700 брошур, 80 нацистських прапорів тощо [74, с. 42]. Після передачі окупованих територій під цивільну адміністрацію Рейхскомісаріату Україна розпочався процес уніфікації друкованих видань і щодо власників останніх, і щодо їхніх засновників.

Періодична преса на території окупованої України покликана була стати головним засобом нацистської пропаганди. На початку війни райхсміністр Гьоббельс підписав директиву щодо преси й пропаганди на східних окупованих територіях, в якій передбачалося видання місцевих газет під контролем райхскомісарів, щоби населення не залишалося без джерел

інформації, оскільки це вважалося політично невігідно. Дозвіл на видання газет залежав від наявності в кожному окремому випадку політично надійних видавців і редакторів, а також достатньої кількості німецьких цензурних органів. Одними з таких «політично надійних видавців та редакторів» деякий час вважалися представники похідних груп ОУН. Ці групи отримали дозвіл на видання періодичної преси. Тому до середини грудня 1941 р. у Києві виходила газета під назвою «Українське слово», головним редактором якої був Іван Рогач. Ці періодичні видання проводили цілеспрямовану антисемітську й антирадянську пропаганду, формували у місцевого населення лояльність до нацистської окупаційної влади, сподівалися досягти відродження української історичної пам'яті, плекали ідею незалежності [10].

Про те, як населення сприймало публікації місцевої преси, пише у своїй праці «Хрещатий Яр» Д. Гуменна: «Газета! Її хапають, жадібно читають, але одночасно і розчаровуються. Нічого в ній на запити й сподівання нема, а все майже те саме, що й від кожного почуєш.. Писалося ще про Київську Русь, вікінгів-варягів і князів, а це київську публіку в ці дні мало проймало. Кияни хотіли знати, які будуть порядки, що це воно за націонал-соціалізм, як буде з мешканцями, з крамницями, з колгоспами. Хто в уряді?» [38, с. 132].

Рівень довіри націоналістичним силам був різний у різних прошарків населення. Частина, переважно про-радянськи налаштована, вважала їх ворогами, частина навпаки, сприйняла їхню діяльність та підтримувала їх. Несприйняття та недовіра з боку місцевого населення, спричинила також до певної недовіри до націоналістів з боку окупаційної влади. Тому керівництвом Райху було прийнято рішення щодо припинення відкритих форм співпраці з націоналістами. Масові арешти закінчилися стратою лідерів мельниківського проводу ОУН, а газета «Українське слово» була перейменована на «Нове українське слово». У випуску від 14/12/1941 року, на першій сторінці зазначалося: «З сьогоднішнього дня українська газета виходитиме в новому вигляді під назвою «Нове українське слово». Крайні націоналісти, разом з більшовицько-налаштованими елементами зробили спробу перетворити

національно-українську газету на інформаційний орган своїх зрадницьких цілей... Щоб запобігти загрозі закриття газети і зберегти для народу цінний інформаційний орган, було проведено очищення редакції від зрадницьких елементів...» [10].

Перші шпальти підокупаційних газет, що видавалися на окупованих територіях, не відрізнялися особливою різноманітністю. Їх основу складали, як правило, переможні репортажі з усіх театрів військових дій вермахту, а також репортажі з місць боїв - в основному очима німецьких журналістів. В очах місцевого окупованого населення німецька армія мала виступати тільки як переможниця, на протипагу всім іншим, у тому числі й більшовицької армії. До того ж, більшовизм, Сталін і все, що може бути пов'язане з СРСР мало бути скомпрометоване. Простежити дану тенденцію можна за допомогою газети «Дзвін», що виходила у Кривому Розі. Наприклад: №2 (05.10.1941): «Советським полчищам завдається нищівного удару», №3 (08.10.1941): «Сила большевиків тепер зломлена», №4 (10.10.1941): «Новий злочин Сталіна», «Папа проти большевизму», №5 (12.10.1941): «Советським полчищам завдається смертоносного удару», №6 (14.10.1941): «Кожен день збільшує втрати ворога», «Опір ворога нищиться на всіх ділянках», №7 (17.10.1941): «Число трофеїв та полонених невинно множаться», «Частини, оточені в околицях В'язми – зовсім знищенні», №8 (19.10.1941): «Ворог зазнає смертельних ударів», «Успішні бої під Москвою», «Пристань і місто Одесу здобуто», «Втеча Сталіна і Молотова з Москви», №10 (24.10.1941): «Крупніший центр Донбасу в руках нацистів», «Німецькі війська просуваються невинно вперед», №11 (26.10.1941): «Новий злочин большевицьких катів», №13 (31.10.1941): «Гірке визнання большевицька-плітократичних підбурювачів», «Нищівна злива бомб над оточеними советами», №154 (21.11.1942): «В Сталінграді, як довідується ДНБ, призвів нацистський наступ до подальших місцевих успіхів», №155 (25.11.1942): «В Сталінграді захоплено нові приміщення», №156 (28.11.1942): «Нові успіхи німецьких підводних човнів знищили божевільну ідею Англії та Америки»,

№268 (13.10.1943): «Незламний мур нацистської оборони», «У кількох пунктах Східного фронту німецькі війська провели успішні контратаки», «За два дні на Східному фронті знищено 205 радянських танків», «На середньому Дніпрі успішні операції проти танків», «За півтори години підбито 51 важкий танк» і т. ін. [5].

У матеріалах ідеологічного характеру часто робився акцент на існування відмінностей між «справжнім народним соціалізмом» і «соціалізмом марксистським». Тим самим нацисти враховували загальні політичні настрої мешканців окупованих територій. Так, газета «Смоленський вісник» писала: «Більшовики нас обманювали, що нацисти нібито мають намір ліквідувати соціалістичні досягнення радянської системи... Німеччина є соціалістичною і антикапіталістичною державою...» [42, с. 60].

Нерідко в тогочасній пресі можна було зустріти подібні заголовки: «Колгосп – рак на тілі села! Безглуздя большевицької господарки - ожебрачування народу» («Рідна земля», №10 від 08.03.1942) [19], «Згубній колгоспній системі кінець!» («Голос Полтавщини», №64 від 03.07.1942) [4], «Кінець колгоспу!» («Нове життя» (Старокостянтинів), №16 від 19.03.1942) [15], «Кінець колгоспу! Селяни – найнебезпечніші вороги комунізму» («За краще життя», №42 від 16.04.1942) [8], «Кінець нужди – краще життя» («Олевські вісті», №8 від 12.04.1942) [17].

Ці заголовки били по самому хворому місцю селянина-трудівника, - по його ненависті до колективізації. За словами ветеранів війни, ця пропагандистська акція не залишилася без уваги у жителів окупованих територій. особливо після прийняття 15 лютого 1942 року «Аграрного закону» Розенберга, що супроводжувався потужним залпом пропагандистських плакатів, листівок і публікацій. Згідно з цим указом все радянське законодавство про колгоспи було анульовано і замінено законом про «спільні господарства» [42, с.66].

Окремо, в тогочасній періодичній пресі, з'являються подібні заголовки: «Перебування українки в Німеччині» («Дніпропетровська газета», №139 від

19.06.1942) [7]. Ці «колонки» створювались перш за все для того, аби показати всі достоїнства праці в Німеччині, створити образ такого собі «старшого брата», який піклується про українських працівниць. Газета змальовує Німеччину в образі ідеального роботодавця, на відміну від СРСР, який змушує людей виживати в нелюдських умовах. До прикладу додаю інтерв'ю Пелагеї Ільїної, яка повернулася з Німеччини, куди вона була надіслана на працю: «Запитання: Де Ви мешкали? Чи не тримали Вас за дротяною загорожею? Відповідь: Ні... Українці живуть там в гарних приміщеннях і бараках. Я жила в трьохповерховому будинку у великій залі. Запитання: Чи били Вас у Німеччині? Відповідь: Ні, нас ніхто не бив, до мене ніхто і пальцем не доторкнувся. Запитання: ... більшовицькі агенти розповсюджують на Україні такі слухи: в Німеччині жінки і дівчата ніби попадають в публічні дома, що їх ніби б'ють, тримають за дротяною загорожею й нічого не дають їсти... Відповідь: Це ж брехня, мені про це нічого не відомо!».

Показовою також є стаття під назвою «Дозвілля українських робітниць», що повторюється практично у всіх тогочасних газетах, таких як: «Голос Волині» (№48-49 від 24.04.1943) [3], «Нова доба (Бердичів)» (№33 від 25.04.1943) [12], «Таращанські вісті» (№31 від 25.04.1943) [21], «Новий час (Вознесенськ)» (№34 від 28.04.1943) [16], «Кам'янські вісті» (№49 від 29.04.1943) [9], «Ружинський вісник» (№18 від 01.05.1943) [20], «Наші вісті» (№8 від 02.05.1943) [11], «Український голос (Проскурів)» (№36 від 02.05.1943) [22], «Українські новини» (№35 від 05.05.1943) [23], «Визволена Україна» (№23 від 05.05.1943) [1], «Нове життя (Пологи)» (№20 від 06.05.1943) [14], «Вінницькі вісті» (№36 від 06.05.1943) [2], «Переяславські вісті» (№35 від 08.05.1943) [18], «Дніпрова хвиля» (№55 від 11.05.1943) [6], «Нове життя (Первомайськ)» (№22 від 14.05.1943) [13]. І знову ж таки, в статті наголошується про працю в Німеччині, як надзвичайно комфортну, справедливу: «Ці жінки й дівчата живуть серед іншого світу, серед чужих людей і, здається, вдоволені своєю працею... Нема жодної між тими робітницями, яка не вміла б писати або читати, яка не знала б принаймні

декілька німецьких слів... Тут працюють цілими днями 3-4 українки. Можна зробити прості висновки щодо потреб жінок і дівчат, які, в загальному мають однаковий характер».

Осінь і початок зими 1943 р. стали періодом краху видавничої діяльності цивільної влади окупантів в Україні. Були втрачені щоденні газети в Дніпропетровську і Києві, більшість поліграфічних потужностей. З початком нового 1944 р. фронт наблизився до Луцька. 14 січня вийшов останній номер “Deutsche Ukraine-Zeitung” на території райхскомісаріату. З поліграфічних підприємств на території Волинської і Рівненської областей лише друкарню “DUZ” було вивезено з фронтової смуги. Редакція евакуювалася до Львова, де її зовсім не чекали і попервах заборонили випускати газету. Все ж 21 січня 1944 р. зменшеним обсягом вийшов у Львові до другої річниці видання номер газети. На початок 1944 р. знову радянськими стали 301 район з 360, що належали до 10 областей України; в них відновлено випуск 156 районних і міських газет; через чотири місяці на 1 травня 1944 р. на значно більшій звільненій території кількість відновлених місцевих газет зросла до 342. На момент завершення визволення України (жовтень 1944) в ній видавалося вже 852 назви газет усіх типів разовим накладом 2 млн. 620 тис. прим. [75, с.65].

Отже, українська підкупаційна преса була повністю контрольована нацистами й використовувалася в якості провідного засобу агітаційно-пропагандистської діяльності на окупованій території України. Форми, методи і засоби були диференційовані, залежно від певних прошарків населення, на які були спрямовані. Загальною рисою пропаганди був войовничий, агресивний антисемітизм. Широко притаманного більшості публікацій, відзначимо великий прошарок історичної інформації, що подавалася, особливо в ті часи, коли преса ще контролювалася українськими націоналістами.

3.2. Плакатна графіка, як один з основних засобів агітаційно-пропагандистської діяльності.

Керівництво пропагандистськими акціями у війні проти СРСР здійснював спеціальний східний відділ з філіалом «VINETA» (служба пропаганди в східних районах). Крім того, на окупованих територіях діяли також відділ преси й пропаганди Міністерства східних окупованих територій, а також відділ пропаганди Верховного командування Вермахту. Також у німецьких документах фігурує підрозділ, що має назву «Україна» («Propaganda-Abteilung U»), що діяв при штабі групи армій «Південь» (Див. Додаток А2).

Як зазначає дослідник О.Маєвський: «штабу підпорядковувались шість відділень, які нумерувалися відповідно від U-1 до U-6. Цим відділенням пропаганди підпорядковувалися власні окремі філії, що були створені по території всієї Південно-Східної України впродовж 1942 року. Відповідно, U- 1 відповідало за Сталіно та Запоріжжя, а також Маріуполь та Макіївку. U- 2 знаходилось в Бердянську, проте свій вплив поширювало на Ворошиловград, Мелітополь, Геніченськ. U-3 відповідало за Кременчук та Харків, а також Петреківку і Красноград. Полтава та Слов'янськ входили до сфери впливу відділення U-4, як і Суми та Лисичанськ. U-5 з її філіями діяли в Борисполі, Хоролі, Гадячі, Шостці, Путивлі. Відділення U-6 відповідало за Яготин і Лубни. [32].

Через цей розгалужений та все проникний пропагандистський апарат, який вдалося побудувати нацистам на окупованих територіях і відбувався всеохоплюючий інформаційний вплив на місцеве населення України. Окремим і не менш головним інструментом в цій маніпулятивній ідеологічній битві стали графічні зображення, зокрема – плакати і карикатури.

Н. Волковський пропонує специфічну назву, аби описати дане явище, а саме – «пропаганда балагану» - великі яскраві плакати і листівки, які нацисти розміщували у місцях скупчення людей [6, с. 216].

Графічна пропаганда, яка використовувалася німцями на окупованій території, базувалася в першу чергу, на необхідності сформувати «новий» інформаційний простір, завдяки якому б можна було насаджувати власні ідеологічні постулати і маніпулювати суспільною свідомістю українського населення.

У плакатах часів Другої світової війни між собою співвідносилися зображення та слова, що визначалося змістом і метою, якими їх наповнювали. Наприклад, цикл радянських плакатів, які об'єднувалися між собою ідеєю захисту Батьківщини від нацистських окупантів, означений рівноцінним місцем вербального компоненту й іконічного компоненту – зображення тільки емоційно підсилювало заклик ставати на захист своєї держави та своїх родин. Таке ж саме співвідношення можна спостерігати і у плакатах, що популяризували подвиги О.Матросова, М. Гастелло, С. Єрмоленка та інших військових (Див. Додаток Б, В1). В СРСР радянських людей на плакатах зображали молодими, привабливими, рішучими; натомість образ ворога зазвичай подавали в карикатурному вигляді. Аналогічний канон спостерігався і в нацистській плакатній продукції, своїх зображали велично – «солдат-визволитель», що паралельно був «захисником від більшовизму», натомість комуністи зображувалися монголоїдами чи семітами, Сталін – з демонічним виразом обличчя (Див. Додаток В, В1) [35, с. 41-42].

Не варто випускати з уваги той факт, що наочна продукція, що в даному випадку представлена плакатною графікою, має надзвичайно сильний морально-психологічний вплив на людину. Як зазначає О. Маєвський у своїй монографії, морально-психологічний вплив зображувальних форм пропаганди вирішальним чином залежить від двох чинників:

1. Майстерність авторів;
2. Спроможність сприйняти їхній творчий задум тими, кому вони адресовані.

Проте, все ж таки, найбільш результативною наочна плакатна пропаганда була у тих випадках, коли адресувалася власним громадянам, а найменш дієвою, - коли спрямовувалася в інокультурне середовище.

Плакат, як такий, мав побудувати певний міф, адже він є одним з найкращих засобів для цього. Найбільш влучне визначення поняттю «політичний міф» дав російський учений М.І. Шестов, який пояснює його, як форму політичної творчої активності, змістом якої є конструювання стереотипних уявлень про політичні реалії минулого чи сучасного. З найголовніших функцій, які виконує політичний міф, можна назвати такі:

1. Міф вибудовує у свідомості ілюзію нерозривності між народом і владою, оскільки вони об'єднані в міфі єдиною метою і рухом до неї;
2. Міф забезпечує міцність і непорушність ідеології та політичних структур, адже не допускає критичної рефлексії;
3. Міф – це духовно-психологічна опора будь-якого політичного режиму, адже саме міф дозволяє маніпулювати свідомістю мас [24, с. 163-164].

Тематика та зміст міфів, які продукувалися на плакати за часів окупації були надзвичайно широкими, проте з них можна виділити основні, такі як:

1. «Фюрер-міф» - основний його зміст полягав у способі зображення А.Гітлера - фюрера ні в якому разі не можна було зображувати сумним, стомленим, нерішучим, невиразним і подібними недоліками, він мав бути ідеальним («Один народ, країна...», «Гітлер визволитель» тощо). (Див. Додаток Д);
2. Приписування всіх видатних культурних досягнень німцям – зображення зверхності, привілейованості німців над іншими народами. Цей міф широко використовувався на окупованій території, зокрема, для отримання робочої сили («Працюючи в Німеччині, ти обороняєш свою Батьківщину», «Друже, я тобі допоможу...» 1943 р.);
3. Питання неповноцінності певних народів, які є ворогами Третього Райху. Такі плакати налаштовували суспільство, як німецьке, так і окуповане,

проти циган, слов'ян і, особливо, євреїв («Жид - це ваш відвічний ворог») (Див. Додаток Д1);

4. Позитивні зміни, що принесла Німеччина Україні разом із загрозою більшовизму («Ніколи!», «Катинь», «Вінниця») (Див. Додаток Д2) [24, с.164].

Варто звернути увагу на те, що представляло собою українське суспільство під час окупації і чи мали нацисти ідеологічно вплинути на нього. Більша частина українського населення наприкінці 1930 – на початку 1940-х рр.. перебувала під тиском ідеологічного радянського апарату. Мілітаризація у поєднанні з «Великим терором», що включав у себе постійні репресії проти різних верств населення, політика розкуркулення, голодомори, результатом яких стала деформація масової свідомості, що сприяло перетворенню людей на покірний натовп, слухняний і сліпий. Тому не дивно, що як тільки виникли несприятливі обставини для радянського режиму, назвні виривалися почуття презирства, ненависті до влади, зловтіха з приводу невдач Червоної армії, а також прихильність до тих, хто виступив проти сталінської тиранії. Цим і можна пояснити чому на початковому етапі війни зусилля окупантів були доволі успішними.

Після захоплення окремих територій військове керівництво разом з окупаційною владою почали працювати над створенням поліграфічної бази безпосередньо на окупованих територіях. Через відсутність друкарського обладнання на місцях виникала необхідність завезення останньої з Німеччини або ж інших окупованих європейських країн. Таким чином німці, за досить короткий час, відновили друкарні у всіх великих містах і багатьох районних центрах.

Як зазначає історик Олександр О कोरोков повною мірою оперативність і розмах відновлення друкарства нацистами проявився саме в Україні. Тут, великі поліграфічні підприємства діяли в Києві, Дніпропетровську, Житомирі, Кіровограді, Полтаві та Рівному. Матеріали друкувалися для всієї окупованої України [42, с.46].

В основному, тематика друкованих плакатів зводилась до трьох основних тем:

1. Вербування місцевого населення на роботу до Німеччини;
2. Боротьба з бандитизмом, зокрема з партизанами;
3. Влаштування (відновлення) сільського господарства і здачі сільськогосподарської продукції.

Варто відзначити, що найбільше зацікавлення плакатами та карикатурами спостерігалось саме у сільській місцевості, адже у своїй переважній більшості селяни не мали можливості читати окупаційну пресу. Існували декілька головних напрямків, за якими проводилася пропаганда і яка, мала сформувати та посилити «антибільшовицькі» настрої, тісно пов'язавши євреїв та сталінський режим як головних кривдників українців, здобути лояльність селян, маніпулюючи «земельним питанням», а згодом заохотити населення виїжджати на роботи до Німеччини [32].

Одним із перших пропагандистських зображень, розповсюджених на окупованій території, був плакат «*22 червня 1941 року почалося визволення з-під совєтського терору*» (Див. Додаток Г). На цьому плакаті зображено чотири фото, які транслюють радісну зустріч нацистських солдат місцевим населенням. Також на плакаті зображений німецький солдат, який має рішучий вигляд і закликає українське суспільство згуртувати всі свої сили та спрямувати їх на повалення більшовизму. У правому нижньому куті написано гасло – «Помагайте в будіванні нового ладу в Європі!». Дане гасло дає зрозуміти, що українці це також Європа і вони, у результаті, після перемоги Райху, будуть залучені до щасливого нового європейського життя. Все, що стосується Німеччини на цьому плакаті, виконане у зеленому кольорі, а все, що стосується Радянського Союзу – у червоному – кольорі крові. У правому верхньому куті також можна помітити понівечений символ СРСР – розтрощені серп і молот, які палають у червоному вогні війни.

Однією з основних тем, яка наскрізною червоною ниткою проходила крізь плакатну пропаганду гітлерівської Німеччини часів Другої світової війни

на території України, була - вербування місцевого населення на роботу до Німеччини. З весни 1942 р. пропагандистська підтримка трудової мобілізації робітників стає однією з головних тем на сторінках усіх окупаційних видань, а також однією з головних тем плакатної пропаганди.

Для трудової мобілізації використовувалися плакати: «Робітник і граната», «Робітник і молот». Наприклад на плакаті під назвою «Я їду до Німеччини на роботу!», який представлений у додатку «Г1», зображено дві дійові особи – німецький солдат у своєму повному обмундируванні, зі зброєю на плечі (цей образ солдата має відсилати нас до розуміння всього війська Райху – озброєного, завжди готового до будь-чого), проте який посміхається до свого співбесідника – такого ж самого усміхненого українського робітника, який прагне поїхати працювати до Німеччини. В реальності ж, родині кожного завербованого обіцяли подарунки, грошову компенсацію або дійну корову [37, с. 144].

Практично всі плакати на окупованій українській території друкувалися мовами зрозумілими місцевому населенню, тобто українською або ж російською. Таким чином нацистські пропагандисти враховували мовний аспект об'єкту сприйняття. Яскравим прикладом цього може слугувати плакат, який зображає життя звичайних українських жінок – Тосі Квінської з Рокитного і Тамари Гумич у Німеччині (Див. Додаток Г2, Г3) [34, с.232]. Якщо поглянути на даний плакат, у додатку «Г2», то на ньому можна побачити усміхнену щасливу жінку, що має гарний вигляд, красиву зачіску і добрий одяг. У руках вона тримає тарілку з їжею, а над її головою є напис – «В Німеччині мені дуже добре!», і, на додаток до всього, знизу подаються вісім фотографій, які ілюструють її трудове життя в Німеччині – в гарних умовах, з усміхненими колегами та привітними нацистськими наглядачами.

Основним трудовим ресурсом для нацистської Німеччини були військовополонені, а також цивільне населення окупованих територій. Потреба в людському трудовому ресурсі постійно зростала. Зимомою 1942 року розпочалася наймасштабніша агітаційно-пропагандистська кампанія, яка мала

на меті залучити якомога більше цивільних працівників на роботу до Німеччини.

Особливості проведення німецької пропаганди через плакати, щодо вербування місцевого населення на роботу, були такими:

1. Головний акцент німецька пропаганда робила на вербуванні робітників із великих урбанізованих центрів України. Нацисти намагалися залучити до співпраці перш за все кваліфіковану робочу силу;

2. Плакати, перш за все, ілюстрували роботу представників інших європейських країн, котрі «разом з українцями» працювали у Німеччині. Основний увагу зосереджували на тому, що в результаті вони допомагають у розбудові власної Батьківщини, а не є рабами, як це було за радянської системи;

3. Розповсюдженими були плакати серії «Українці в Німеччині», які мали на меті підтвердити слова агітаторів про гарні умови праці й життя українців у нацистській Німеччині, їх високу заробітну платню, продовольче забезпечення, культурне дозвілля, набуття корисних кваліфікацій;

4. Широке використання фотографії, як одного з основних інструментів мобілізації. Була випущена серія плакатів «Я живу в німецькій родині і почуваю себе добре», в яких, через велику кількість фотографій, які ілюстрували обставини життя і побуту однієї людини у інших мала сформуватися загальна позитивна картина (Див. Додаток Е);

5. Типовий прийом німецької графічної пропаганди – експлуатація одного вдалого образу. Наприклад російськомовний плакат, героїнею якого стала жінка Г. Заславська – «Галя Заславская пишет письма из Германии» (Див. Додаток Е1);

6. Відбувалася постійна експлуатація образу задоволених українців, які радо працюють у Німеччині [32].

Серед перших українців, які були змушені пізнати всю тяжкість примусової праці, були жителі Закарпаття, що були окуповані угорськими військами і вивезені на роботи до Австрії. У 1941 році добровільно до

Німеччини прибули перші великі партії українських робітників (із Львівської, Дрогобицької, Станіславівської і Тернопільської областей, що входили до дистрикту «Галичина»). За 1941-1944 загальна кількість оstarбайтерів становила 2,8 млн. чол., у тому числі 2,2 млн. українців. [34, с. 225-226].

Ще однією поширеною тематикою плакатної графіки, що виходила «з-під пера» нацистів-окупантів була боротьба з бандитизмом, зокрема з партизанами. Головною метою анти партизанської пропаганди було прагнення знищити зсередини партизанський рух, скомпрометувати партизан в очах місцевих жителів, зробити так, аби перші були позбавлені підтримки місцевого населення. Нацисти прагнули «довести» місцевому населенню, що партизани – це не герої і захисники всього народу, а навпаки підступні зрадники і бандити. Задля виконання цієї мети було застосовано багато методів і прийомів, зокрема таких як:

- Створення псевдо партизанських загонів, які здійснювали вбивства та насилля в окупованих районах;
- Освічення дій псевдо партизанських загонів у місцевій пресі, в листівках та плакатах.

Зокрема, створюючи плакати, які мали своєю темою негативне висвітлення партизанства, нацистським пропагандистським апаратом переслідувались такі цілі, а саме:

1. Створення негативного емоційного фону довкола партизанського руху в цілому;
2. Формування ненависті до місцевих партизанів зокрема;
3. Виправдання в очах місцевого населення власної жорстокості по відношенню до партизан або осіб, які підозрювалися у зв'язках з партизанами, під виглядом «удару у відповідь» або помсти.

Німецька окупаційна влада по різному називала партизанів. Наприклад, один з плакатів містив застереження: «Матері! Застерігайте своїх дітей від впливу жидівських бандитів» (Див. Додаток Є). «Жидівськими бандитами» і назвали партизанів, зображаючи їх у вигляді скелетоподібного трупа з

червоною зіркою на лобі, який зловіще виглядає з лісних кущів. На передньому ж фоні цього плакату зображується сувора жінка-мати, яка притискає до себе свого сина, тим самим захищаючи його від більшовика, який ховається у лісі.

Наступний плакат з гаслом: «Сталинские бандиты – враги каждого мирного и честного человека!» зображає спалену хату, застреленого коня та плачучу на фоні жінку, яка притискає до грудей свого малолітнього сина – єдиного, кого не вбили партизани (Див. Додаток Є1).

Ще одним красномовним плакатом цієї тематики є плакат під назвою «Уничтожайте бандитов и всех, кто им помогает. Больше всего вредят они вам самим!» (Див. Додаток Є2). Далі, на цьому ж таки плакаті йде допис «Кто допускает действие бандитов – сам бандит!», і примітка знизу «О всех подозрительных лицах сообщайте немедленно местному германскому начальству, военным властям или полиции». Цікавим є зображення, що міститься на цьому плакаті, а саме: два чоловіка, один з яких намагається вбити іншого використовуючи те, що першим могло б потрапити під руку будь-де – звичайна палиця, що валяється під ногами. Ще одним моментом, який вартий уваги є те, як саме зображені ці два чоловіка, а саме те, що вони зовсім ніяк не відрізняються один від одного, ні одягом, ні якимись зовнішніми особливостями. Навіть не одразу зрозуміло, хто є партизаном-бандитом – чи той, хто б'є, чи той, кого вбивають. Цим самим окупанти прагнули продемонструвати, що ці так звані «бандати» знаходяться серед мирного цивільного населення і можуть виявитися ким завгодно, навіть найближчим родичем.

Ще однією з найпоширеніших тематик плакатної графіки окупаційної німецької влади на території України, була тема влаштування (відновлення) сільського господарства і здачі сільськогосподарської продукції на благо Третього Райху. Аграрна політика окупантів мала яскраво виражений грабіжницький та злочинний характер, спрямований на максимальне вилучення з українського села матеріальних цінностей, техніки, худоби,

продовольства тощо. Аби полегшити собі цю задачу, окупанти-пропагандисти створювали спеціальні плакати на відповідну тематику.

Дані, які наводяться у «Звітах батальйону пропаганди U», дають змогу оцінити масштаби пропагандистської діяльності батальйону U. Лише до початку вересня 1942 року, було поширено близько 8 мільйонів примірників різноманітної друкованої продукції, серед якої біло 29 плакатів накладом 1400 тис. штук [71, с.167].

Отже, як висновок, можна виокремити особливості створення та функціонування плакатної графіки на території окупованої України, як один з основних засобів нацистської пропаганди:

1. Невідповідність плакатного зображення повсякденним реаліям, чимала частина графічної продукції, надісланої з Берліна, містила мовні помилки;

2. Ярко виражений антисемітизм;

3. Більшість матеріалів випускалися українською мовою, таким чином враховуючи мовний аспект об'єкту сприйняття;

4. В нацистській плакатній продукції часів Другої світової війни домінували емоційний візуальний ряд та гасла;

5. Основна тематика плакатів зосереджувалася на трьох основних темах, а саме: вербування місцевого населення на роботу до Німеччини; боротьба з бандитизмом, зокрема з партизанами; влаштування (відновлення) сільського господарства і здачі сільськогосподарської продукції;

6. Найбільше зацікавлення плакатами та карикатурами спостерігалось у сільській місцевості;

7. Конкуренція з боку пропагандистського апарату СРСР мала значний вплив на місцеве цивільне населення, чим перешкоджала пропагандистському апарату гітлерівської Німеччини.

ВИСНОВКИ

На основі опрацьованих джерел та наукової літератури з даної теми кваліфікаційної роботи можна зробити висновки, які характеризують пропаганду, що здійснювала гітлерівська Німеччина на окупованих територіях Східної Європи, зокрема на окупованій території України з 1941 – по 1944 роки.

Під час написання даної кваліфікаційної роботи, було:

1. Проаналізовано наукову літературу з теми, досліджено та опрацьовано джерельну базу дослідження та розкрито теоретико-методологічну базу роботи;

2. Досліджено організацію пропагандистського апарату Третього Райху в Німеччині, Східній Європі та на окупованих українських територіях.

3. Досліджено зміст та напрями діяльності окремих установ та структур пропагандистського апарату Райху на досліджуваних територіях, їхні функції, кадровий склад та роль в нацистській пропагандистській системі, зокрема спеціального Східного відділу «VINETA» та шкіл агентів-пропагандистів.

4. Досліджено нацистську пропаганду на прикладі підкупаційної періодичної преси та плакатної графіки, визначено їхню пропагандистську спрямованість, зміст та особливості.

З'ясовано, що нацистська Німеччина розгорнула свою пропагандистську мережу від початку окупації України у 1941 році. В червні 1941 року, до початку нападу на Радянський Союз Німеччина була цілком готовою до організації пропагандистської діяльності на в майбутньому завойованих територіях. Зокрема це підкріплюється фактами формування спеціальних пропагандистських рот, створенням у 1941 році, у зв'язку з підготовкою нападу Нацистської Німеччини на Радянський Союз, одну з трьох основних пропагандистських структур - Імперське міністерство у справах окупованих Східних областей, а також створення 20 червня 1941 року за наказом райхсміністра Й. Гьоббеля спеціального відділу «VINETA», який функціонував у структурі Міністерства просвіти і пропаганди Райху, який мав

розгорнути свою діяльність в Україні і займатись спеціальними пропагандистськими завданнями.

Встановлено, що пропагандистський апарат Третього Райху був надзвичайно великим та розгалуженим, включав у себе як головні структурні елементи, такі як Імперське міністерство народної освіти і пропаганди, Імперське міністерство науки, виховання і народної освіти та Імперське міністерство у справах окупованих Східних областей, так і другорядні відгалуження, такі як спеціальні відділи, роти, табори з підготовки пропагандистських кадрів, що або підпорядковувались головним Міністерствам, або ж безпосередньо входили до їхнього складу. Пропагандистський апарат Третього Райху, що працював на обробку власного німецького населення та армії розповсюджувався і на окуповані території, зокрема на Східні області, що входили до складу Радянського Союзу. В СРСР була розгорнута масштабна інформаційно-пропагандистська кампанія, яка зачіпала всі структурні елементи радянського суспільства та діяла на всі прошарки населення

Показано, що у своїй пропагандистській діяльності на окупованих територіях нацистська Німеччина використовувала багато різноманітних методів і засобів ведення інформаційної війни, зокрема вона прощтовхувала свою пропаганду через: пресу, кіно, радіо, плакати, листівки, театр, освіту, людей (як німців, так і громадян Радянського Союзу).

Підтверджено, що основне місце в системі організації пропагандистського впливу на населення окупованої України належало підготовці спеціальних агентів з числа радянських людей. Зокрема, основну діяльність по підготовці цих агентів виконувало декілька структур, які були детально розглянуті в даній кваліфікаційній роботі.

По-перше – це «VINETA» - спеціальне управління Міністерства пропаганди по східним питанням, здійснювала керівництво проведенням пропаганди мовами народів СРСР, серед населення окупованих територій Радянського Союзу. Займалась випуском антирадянських листівок,

організацією радіопередач. В складі «VINETA» функціонували російські, українські, білоруські, вірменські та інші секції. Головною задачею цього управління була організація підривної діяльності проти Радянського Союзу, шляхом агітації та пропаганди. Це управління випускало велику кількість антирадянських брошур і листівок, які закидувались в тил Червоної Армії і розповсюджувались серед радянських людей, що перебували на каторжних роботах в Німеччині.

Доведено, що «VINETA» також займалась вербуванням спеціальних агентів з числа громадян Радянського Союзу, які проживали на території окупованої України. Зокрема відомим є факт, що за час окупації м. Кривий Ріг, в 1941 році тут був організований театр ім. Котляревського. Даний театр знаходився під контролем і керівництвом німецьких окупаційної влади міста Кривий Ріг і пропагував ідеологію німецько-фашистських загарбників і українських націоналістів. співробітники театру часто виступали з концертами перед німцями та радянськими військовополоненими. В своїх виступах працівники театру закликали населення і радянських військовополонених вступати на службу до німецько-фашистської армії. Основними завданнями, які ставила «VINETA» перед театрами, які працювали під егідою останньої, було:

I. Вести агітацію серед військовополонених за вступ на службу в німецько-фашистську армію;

II. Обслуговувати регулярні, в тому числі і добровольчі загони німецько-фашистської армії концертами.

По-друге, підтверджено, що мало місце створення Третім Райхом на території нацистської Німеччини спеціальних шкіл, які займались підготовкою таємних агентів-пропагандистів з числа громадян Радянського Союзу. Зокрема, користуючись матеріалами архівної справи, які містять в собі відомості про існування і діяльність однієї з таких шкіл, що розташовувалась у м. Вустрау, можна виділити причини та способи відбору радянських людей для служіння Німеччині. Перш за все цих людей обирали з числа

військовополонених, які за тих чи інших причин перебували у німецьких концентраційних таборах. Друга особлива умова – це освіта. Принциповим було відбирати агентів з людей, що мали вищу або спеціальну освіту. Далі ці військовополонені, які задовольняли німецьке керівництво за двома першими пунктами допитувались і піддавались внутрішній перевірці у таборі. Частою практикою було назначати цих людей приховано стежити за порядком в таборах і доповідати на своїх. Якщо ця особа проходила перевірку, то її переводили у інший табір, для повторення перевірки, або ж одразу відправляли до Німеччини у школу, де з неї починали формувати спеціального агента-пропагандиста. По завершенню навчання в школі цих людей звільняли і відправляли до одного з міст окупованої України (як то Дніпропетровськ, Нікополь чи Кривий Ріг) задля реалізації агітаційно-пропагандистського завдання серед цивільного населення.

Проілюстровано, що одним з основних елементів агітаційно-пропагандистської діяльності нацистської діяльності були – плакати. Графічна пропаганда, яка використовувалася німцями на окупованій території, базувалася в першу чергу, на необхідності сформувати «новий» інформаційний простір, завдяки якому б можна було насаджувати власні ідеологічні постулати і маніпулювати суспільною свідомістю українського населення.

Спочатку плакати нацистів були примітивними (зображали євреїв гіперболізовано – чудовиськами з вухами і пазурами, зі стікаючою кров'ю з ікол, для того аби продемонструвати всю бридкість єврея як людини і єврейської нації загалом). Потім вони почали брати приклад з радянських пропагандистів, зображати ідеального Гітлера (на зразок ідеального Сталіна, тільки в Радянському Союзі), враховувати особливості української місцевості, яка була окупована ними, тиснути на традиції, національність та українських ідолів, таких як Т.Г. Шевченко.

Виявлено і продемонстровано, що в своїй агітаційно-пропагандистській діяльності німці часто послуговувались пресою. Зокрема, вони організовували

цей процес в самих окупованих територіях, заради цього відбудовували друкарні. Штат набирали з місцевих, адже вони вже працювали там, мали неабиякий досвід в створення газетної продукції, знали, що впливає на місцеве населення і просто могли його зрозуміти.

Перші шпальти підкупаційних газет, що видавалися на окупованих територіях, не відрізнялися особливою різноманітністю. Їх основу складали, як правило, переможні реляції з усіх театрів військових дій вермахту, а також репортажі з місць боїв - в основному очима німецьких журналістів. В очах місцевого окупованого населення німецька армія мала виступати тільки як переможниця, на противагу всім іншим, у тому числі й більшовицької армії.

Українська підкупаційна преса була повністю контрольована нацистами й використовувалася в якості провідного засобу агітаційно-пропагандистської діяльності на окупованій території України. Форми, методи і засоби були диференційовані, залежно від певних прошарків населення, на які були спрямовані. Загальною рисою пропаганди був войовничий, агресивний антисемітизм. Широко притаманного більшості публікацій, відзначимо великий прошарок історичної інформації, що подавалася, особливо в ті часи, коли преса ще контролювалася українськими націоналістами.

Отже, завдання кваліфікаційної роботи виконані, мета дослідження досягнута.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Газета «Визволена Україна» 5/05/1943 р. URL:
<https://libraria.ua/numbers/191/3242/>
2. Газета «Вінницькі вісті» 6/05/1943 р. URL:
<https://libraria.ua/numbers/206?StartDate=1943-05-06>
3. Газета «Голос Волині» 24/04/1943 р. URL:
<https://libraria.ua/numbers/221?StartDate=1943-04-24>
4. Газета «Голос Полтавщини» 3/06/1942 р. URL:
<https://libraria.ua/numbers/328?StartDate=1943-06-03>
5. Газета «Дзвін» (Кривий Ріг). 1/10/1941 р. – 13/10/1943 р. URL:
<https://libraria.ua/numbers/334?StartDate=1941-10-01>
6. Газета «Дніпрова хвиля» 11/05/1943 р. URL:
<https://libraria.ua/numbers/329?StartDate=1943-05-11>
7. Газета «Дніпропетровська газета» 19/06/1942 р. URL:
<https://libraria.ua/numbers/335?StartDate=1942-06-19>
8. Газета «За краще життя» 16/04/1942 р. URL:
<https://libraria.ua/numbers/240?StartDate=1942-04-16>
9. Газета «Кам'янські вісті» 29/04/1943 р. URL:
<https://libraria.ua/numbers/263?StartDate=1943-04-29>
10. Газета «Нове українське слово» 14/12/1941 р. URL:
<https://libraria.ua/numbers/337?StartDate=1941-12-14>
11. Газета «Наші вісті» 02/05/1943 р. URL:
<https://libraria.ua/numbers/291?StartDate=1943-05-02>
12. Газета «Нова доба» (Бердичів). 25/04/1943 р. URL:
<https://libraria.ua/numbers/304?StartDate=1943-04-25>
13. Газета «Нове життя» (Первомайськ). 14/05/ 1943 р. URL:
<https://libraria.ua/numbers/313?StartDate=1943-05-14>

14. Газета «Нове життя» (Пологи). 06/05/1943 р. URL: <https://libraria.ua/numbers/319?StartDate=1943-05-06>
15. Газета «Нове життя» (Старокостянтинів). 19/03/1942 р. URL: <https://libraria.ua/numbers/321?StartDate=1942-03-19>
16. Газета «Новий час» (Вознесенськ). 28/04/1943 р. URL: <https://libraria.ua/numbers/358?StartDate=1943-04-28>
17. Газета «Олевські вісті» 12/04/1942 р. URL: <https://libraria.ua/numbers/128?StartDate=1942-04-12>
18. Газета «Переяславські вісті» 8/05/1943 р. URL: <https://libraria.ua/numbers/375?StartDate=1943-05-08>
19. Газета «Рідна земля» 8/03/1942 р. URL: <https://libraria.ua/numbers/407?StartDate=1942-03-08>
20. Газета «Ружинський вісник» 01/05/1943 р. URL: <https://libraria.ua/numbers/403?StartDate=1943-05-01>
21. Газета «Таращанські вісті» 25/04/ 1943 р. URL: <https://libraria.ua/numbers/413?StartDate=1943-04-25>
22. Газета «Український голос» (Проскурів). 02/05/ 1943 р. URL: <https://libraria.ua/numbers/338?StartDate=1943-05-02>
23. Газета «Українські новини» 05/05/1943 р. URL: <https://libraria.ua/numbers/443?StartDate=1943-05-05>
24. Галузевий архів СБУ в Дніпропетровській області Літерна справа № 14. Школа агентів-пропагандистів. 95 арк.
25. Галузевий архів СБУ в Дніпропетровській області Літерна справа №13 «Вінета». 122 арк.

Література:

1. Авраменко А. В. Радянський плакат 1920-1930-х рр., як засіб пропаганди. *Наукові записки НаУКМА. Том 101. Теорія та історія культури*. 2010. С. 66-72.
2. Агабеков Г. ГПУ. (Записки чекиста). Berlin, 1930. 248 с
3. Аникеев А., Кольга Г., Пуховская Н. НСДАП: идеология, структура и функции. 2001. 323 с.
4. Вашик К. Метаморфозы зла: немецко-русские образы врага в плакатной пропаганде 30-50 годов. *Образ врага: сб. статей. сост. Л. Гудков; ред. Н. Конрадова*. Москва, 2005. С. 191 – 228.
5. Власенко С. Наслідки німецької окупації для сільського господарства військової зони України (за документами державних архівів України). *Огляди джерел та документальні нариси*. Журнал. № 5. 2009. С. 100 – 110.
6. Волковский Н. Л. История информационных войн. В 2 ч. Ч. 2. 2003. 736 с.
7. Вчорашня Є. В. Підкупаційна преса як засіб нацистської пропаганди на території України (1941-1944 рр.). *Шляхами Кліо : студентський науковий альманах* / За ред. Н. Печеніна, В. Яшин. Кривий Ріг. 2021. Число друге. С. 19-25. URL: <https://u.to/AsPJGw>
8. Герцштейн Р. Э. Война, которую выиграл Гитлер. Смоленск, 1996. 608 с.
9. Гончаренко О. Функціонування окупаційної адміністрації райхскомісаріату Україна: радянська історіографія воєнної доби (1941–1945 рр.). *Часопис української історії*. №30. 2014. С. 63-66.
10. Грідіна І. М. Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність). *Український історичний журнал*. 2009. №3. С. 123 – 132.

11. Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Том 1. Подготовка и развертывание нацистской агрессии в Европе 1933-1941. Москва. 1973. 766 с.

12. Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Том 2. Агрессия против СССР. Падение «Третьей Империи». 1941-1945 гг. Москва. 1973. 664 с.

13. Дітер П. Німецька окупація України 1941 – 1944 у контексті подій Другої світової війни. 2015. *Historians*. сайт: URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny>

14. Долгорученко К.О. Вплив нацистської пропаганди на правосвідомість українців в умовах окупації. *Науковий вісник ДДУВС*. 2017. № 2. С. 90 – 96.

15. Добров П. В., Єсіп І. М., Тюльнєв Д. С. Нацистські антирадянські плакати часів Другої світової війни (1939 – 1945 рр.). *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 3. С. 221-229.

16. Долгорученко К. О. Завдання та методи таємної діяльності спеціального відділу «Вінета» Міністерства просвіти і пропаганди Райху в умовах окупації українських територій (історико-правовий аспект). *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2018. № 2. С. 36-44.

17. Долгорученко К. О. Історико-правовий підхід у методології дослідження діяльності спецвідділу «Вінета» Міністерства просвіти і пропаганди Райху на окупованих українських територіях. *Юридичний вісник*. 2019. С. 161 – 166.

18. Долгорученко К. О. Нацистська антисемітська пропаганда на території «Генерального округу Дніпропетровськ»: історіографічний огляд. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. *"Історія та географія"*. Вип. 47. 2013. С. 193-200

19. Долгорученко К. О. Нормативно-правова основа організації та діяльності Східного відділу Міністерства просвіти і пропаганди Райху на окупованих радянських територіях. *Правовий часопис Донбасу*. № 1 (62). 2018. С. 21 – 30.

20. Долгорученко К. О. Організація спеціальної служби імперського Міністерства народної Просвіти і пропаганди «Вінета» на території Райхскомісаріату «Україна». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. №3. 2016. С. 91 – 96.

21. Долгорученко К. О. Організація та діяльність спеціального апарату пропаганди гітлерівської Німеччини на території Рейхскомісаріату «Україна» (на матеріалах спецвідділу «Вінета»): історико-правове дослідження. Дисертація. 2021. 227 с. URL: <https://dduvs.in.ua/naukova-diyalnist/spetsializovani-vcheni-radi/d-08-727-04/dolgoruchenko/>

22. Долгорученко К. О., Сахно А. О. Цілі інформаційно-аналітичної розвідувальної діяльності спецвідділу «Вінета» в юридичних документах Третього Райху: історико-правовий аспект. *Правовий часопис Донбасу*. №2 (63). 2018. С. 6 – 11.

23. Енциклопедія історії України. Том 1 (А–В). Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2003. 688 с.

24. Єсіп І. М., Тюльнєв Д. С. Міфи Другої світової війни у нацистських плакатах (1939 – 1945 рр.). *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 4. С. 162-171.

25. Жуков Д. А., Ковтун І. І. Антисемитська пропаганда на окупованих територіях РСФСР, 1941 – 1944 гг. 2015. 283 с.

26. Іваненко А. Огляд радянських історіографічних досліджень нацистського окупаційного режиму на території України (1941 – 1944 рр.). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Вип. 25. 2019. С. 5 – 20.

27.Кеворкян К. Э. Опасная книга (феномен нацистской пропаганды). Харьков. 2014. 522 с.

28.Кринко Е. Ф., Тажиудинова И. Г., Хлынина Т. П. Повседневный мир советского человека 1920-1940-х гг.: жизнь в условиях социальных трансформаций. Ростов на Дону. 2011. 360 с.

29.Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). 1999. 448 с. URL: <http://www.evartist.narod.ru/text19/001.htm>

30.Куницький М. Податкові служби та установи Райхскомісаріату «Україна» в системі окупац. апарату влади: організац. структура та відомча компетенція (1941 – 1944 рр.). *Переяславський літопис*. Вип. 9. 2016. С. 52-58.

31.Ласвель Г. Техника пропаганды в мировой войне. *Библиотека иностранной военной литературы*. 1929. 199 с.

32.Маєвський О. «Єднайтесь для боротьби проти вашого смертельного ворога – більшовизму!». Плакатна графіка німецької окупаційної адміністрації на території України. URL: <https://uamoderna.com/md/>

33.Маєвський О. Образ зовнішнього ворога крізь призму плакатної продукції СРСР. *Сторінки воєнної історії України*. 2013. Вип. 16. С. 207-217.

34.Маєвський О. Плакатне мистецтво в пропагандистсько-агітаційних кампаніях із залучення трудових ресурсів України. *Український історичний збірник*. Вип. 18. 2015. С. 223 – 242.

35. Маєвський О. Політичні плакат і карикатура, як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939 – 1945 рр. Київ. 2018. 268 с.

36. Македонская В. А., Шестова В. М. Информационно-психологическое воздействие немецко-фашистской пропаганды на вооруженные силы СССР и население временно оккупированных территорий РСФСР в годы Великой Отечественной войны. Журнал *Безопасность информационных технологий*. 2011. №3. С.102-109

37. Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська підтримка заходів німецької окупаційної влади з вербування робітників до Рейху. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* 2008. Вип. 11. С. 139-147.

38. Михайлюк М. В. Нацистська пропаганда в окупованому Києві. *Український історичний журнал.* 2006. № 1. С. 131-144.

39. Михайлюк М. Німецька пропаганда в Україні. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Розділ 3. *По інший бік лінії фронту.* Київ. С. 644 – 658.

40. Молодова И. Ю. Отечественная историография оккупационного режима, функционировавшего на захваченной нацистами территории РСФСР. *Общество: философия, история, культура.* №1. 2015. С. 29 – 34.

41. Назаров А. Трансформация образа врага в советских хроникальных кинофотодокументах июня-декабря 1941 года. *Сборник статей: Образ врага.* сост. Л. Гудков; ред. Н. Конрадова. М.: ОГИ. 2005. С. 175 – 191.

42. Окорочков А. Особый фронт: немецкая пропаганда на восточном фронте в годы Второй мировой войны. Москва. 2007. 294 с.

43. Орлов Ю. Я. Крах немецко-фашистской пропаганды в период войны против СССР. Москва, 1985. 176 с.

44. Павлов Д. М. Політична пропаганда як засіб здобуття, утримання та реалізації влади. *Політологічний вісник.* 2018. Iss. 81. С. 31 – 37.

45. Павлов Д. М. Природа політичної пропаганди. *Вісник Дніпропетровського університету.* 2015. № 5. С. 156 – 163.

46. Перехрест О. Сільське господарство України в період нацистської окупації. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття.* 2010. С. 475 – 511.

47. Перфецький Л. Україна в боротьбі. Київ. 2007. 32 с.

48. Петров И. Винета: список сотрудников. URL: <https://labas.livejournal.com/927268.html>

49. Петров И. Звезда и смерть учреждения «Винета». URL: <https://labas.livejournal.com/919770.html>

50. Петров И. «И дух Ленина исчез с очень странным звуком»: учреждение «Винета» и нацистская пропаганда против СССР. *Неприкосновенный запас*. 2016. № 4 (108). URL: http://magazines.russ.ru/nz/2016/4/i-duh-lenina-ischez-s-ochen-strannym-zvukom-uchrezhdenievineta.html#_ftn1

51. Подольський А. Дослідження проблеми антисемітської пропаганди в пресі часів нацистської окупації в сучасній українській історіографії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України*. Вип. 31. 2006. С. 7 – 14.

52. Рачков Є. С. Методи та підходи візуальної історії: аналіз історіографії. *Харківський історіографічний збірник*. 2015. Вип. 14. С. 27-41.

53. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941 – 1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1997. №3. С. 90 – 101.

54. Салата О. Діяльність Міністерства народної освіти і пропаганди Німеччини в системі нацистської ідеології в 1933 – 1941 рр. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 99. 2015. С. 101 – 106.

55. Салата О. Засоби та механізми формування інформаційного простору України в умовах Великої вітчизняної війни. *Суспільно-політичні та соціокультурні процеси воєнної доби*. Випуск 11. 2008. С. 321 – 330.

56. Салата О. Ідеї української літературної еліти на сторінках окупаційної преси 1941 – 1943 років. *Уманська старовина*. 2016. Вип. 1. С. 30-35.

57. Салата О. Інформаційно-ідеологічна політика німецької окупаційної адміністрації щодо етнічних німців в Україні в 1941 – 1944 рр. *Сумська старовина*. №XXVIII-XXIX. 2009. С. 64 – 71.

58. Салата О. Листівки, як інформаційно-психологічний засіб боротьби під час війни Німеччини проти СРСР. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. Київ. 2009. Вип. 28. С. 191–199.

59. Салата О. Механізми та форми інформаційно-психологічного впливу на населення Волині в період німецької окупації 1941-1944 рр. *Військово-*

історичний меридіан. Електронний науковий журнал. Вип. 2. 2013. С. 41-49.

60. Салата О. Організація пропаганди в системі державних органів нацистської Німеччини у 1933 – 1941 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2017. Вип. 49. С. 153 – 159.

61. Салата О. Періодичні видання в системі нацистської пропаганди на окупованих територіях України у 1941 – 1943 роках. *Київські історичні студії: науковий журнал.* № 2 (11). 2020. С. 116 – 124.

62. Салата О. Проблема інформаційного протистояння нацистської Німеччини та Радянського Союзу в зарубіжній історіографії. *Військова історія.* №1 (50). 2014. С. 166 – 176.

63. Салата О. Радянське інформаційне бюро як механізм управління інформаційними потоками в умовах Великої Вітчизняної війни. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.* Вип. 15. 2009. С. 116-121.

64. Салата О. Ретроспекція постаті Тараса Шевченка в окупаційній пресі 1941 – 1944 рр. *Україна у світовій історії.* №3 (52). 2014. С. 44 – 53.

65. Салата О. Роль чуток у формуванні інформаційного простору на окупованій території України у 1941 – 1944 роках. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова.* Серія 6. Історичні науки. С. 245 – 250.

66. Салата О. Становище української інтелігенції в умовах німецько-фашистської окупації 1941 – 1944 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 2008. Вип. 14. С. 250-253.

67. Салата О., Тарнавський І. Діяльність театральних колективів в умовах нацистської окупації 1941 – 1943 рр.: уявлення та реалії (за матеріалами часопису «Українська дійсність»). *Сторінки історії: збірник наукових праць.* Вип. 50. С. 206 – 223.

68. Салата О. Формування німецького інформаційного простору в Райхкомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 р. – 1944 р.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Донецьк. 2010. 35 с.

69. Скрипник П. Плакати як джерело дослідження соціально-політичних процесів в Україні у 20-х роках ХХ ст. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2020. Вип. 60. С. 137-157

70. Тішин О. В. Німецьке окупаційне цивільне управління на Півдні України (1941 – 1943 рр.): адміністративно-політичний та соціально-економічний аспекти. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». Запорізький національний університет, Запоріжжя. 2020. 277 с.

71. Титаренко Д. Звіти батальйону пропаганди У, як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України. Журнал *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. 2005. С. 165 – 171.

72. Третяк В. Л. Військова преса СРСР періоду Другої світової війни: проблеми історіографії. *Гуржіївські історичні читання*. Вип. 8(9). 2014/2015. С. 28 – 31.

73. Трофимович В., Куцька О. Спецпропаганда Радянського Союзу наприкінці Другої світової війни в науковому дискурсі кінця ХХ – поч. ХХІ ст. *Військово-історичний меридіан. Електронний фаховий журнал*. Вип. 4 (18). 2017. С. 26 - 41

74. Чайковський А. Невідома війна: партизанський рух в Україні 1941-1944. Київ, 1994. 256 с.

75. Черняков Б. Окупаційна преса Райхкомісаріату Україна: розбудова і функціонування (1941 – 1943 рр.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 31. 2006. С. 51 – 68.

76. Чуев С. Г. Спецслужбы Третьего Рейха. Книга I. СПб., 2003. 383 с.

77. Шайкан В., Шайкан В. Ідеологічна боротьба в Україні в роки Другої світової війни. *По інший бік лінії фронту*. Історичні нариси. Розділ 3. Київ, 2010. С. 659 – 681.

78. Шевців М. Б., Гончарук К. А. Пропаганда, як соціально-політичне явище: проблеми розуміння. *Південноукраїнський правничий часопис №1*. 2019. С. 119 – 122.

79. Яшан О. О. Основні засоби ведення нацистської пропаганди на території України (1941 – 1944 рр.). *Гуманітарний вісник*. Число 17. Вип. 3. 2011. С. 22-28.

80. Яшин В. О. Біографічні розвідки щодо кадрового складу Східного відділу «VINETA» Міністерства освіти та пропаганди Райху. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. №3. 2019. С. 198 – 205.

81. Яшин В. О. Кадровий склад Східного відділу «VINETA»: персоналії та біографічні розвідки (до постановки проблеми). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2019. С. 159-169.

82. Müller N. Wehrmacht und okkupation 1941-1944. Berlin, Deutscher Militärverlag, 1971

83. Uziel D. The Propaganda Warriors. The Wehrmacht and the Consolidation of the German Home Front. 2008. 459 p.

84. Welch D. The Third Reich: Politics and Propaganda. Second Edition. Taylor & Francis e-Library. 2007. 261 p.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Это лица бывавшие
в школе агентов пропаганды.
орфо представлял
агента "Сергеева"

Додаток А2.

Емблема відділу пропаганди «Україна» («Propaganda-Abteilung U»).

Додаток Б.

Додаток Б1.

Автор – Рауль Каброль (Raoul Cabrol)/

Політичний плакат «Проти цього! Проголосувати за комуністів!»
1936 р.

Додаток В.

Додаток В1

Додаток Г

Додаток Г1

Додаток Г2

Додаток ГЗ

Додаток Д

«Галя Заславская пишет письмо из Германии»

Додаток Є

Додаток Є1

Додаток Є2

